

किन वन क्षेत्र सफल अभ्यासका वावजुद पनि वारम्बार विवादमा मुछिन्छ ?

-रेशम बहादुर डाँगी¹

सारांश:

प्रस्तुत लेखमा आधुनिक नेपाल निर्माण पश्चात् मुलुकले अभ्यास गरेको राजनीतिक प्रणाली बाट वन स्रोत व्यवस्थापन र उपयोगमा परेको प्रभावलाई विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ। रणनीतिक योजनामा अन्तर्निहित गतिशीलतालाई बुझाउन मुलुकले अभ्यास गरेको विभिन्न राजनीतिक परिवर्तनका कारण तत्कालीन सरकारले वन क्षेत्रमा अपनाएका विभिन्न रणनीतिक योजनाको समीक्षा गर्ने प्रयास गरिएको छ। बिगतका अभ्यासबाट प्राप्त सिकाइले वनको संरक्षणमा पुगेको योगदान बारे विवेचना गरिएको छ। मुलुकमा विद्यमान राजनीतिक अस्थिरताका कारण समग्र वन क्षेत्रमा परेको स्वार्थको द्वन्द्व र पूर्वाग्रही सोचले सफल अभ्यास समेत वेला वखत विवादमा तानिँदा वन क्षेत्रले गुमाएका राम्रा अवसरहरू बारे प्रस्तुत लेखमा चर्चा गरिएको छ।

१.०. पृष्ठभूमि

सन् २००० देखि २०१९ बीचको राष्ट्रिय भू उपयोग अनुगमन प्रतिवेदनले नेपालको कूल भू-भागको करिब ४१.७ प्रतिशत अर्थात् ६१६६,७६६ हे भूमि वनले ढाकेको देखाउँछ (FRTC 2022) बढ्दो विप्रेषण ले ग्रामीण क्षेत्र बाट सहर तिर बसाई सराई गर्ने क्रम बढेकाले गाऊ-घर रित्तै गएको छन। कृषि कामदारको अभाव र वन्यजन्तुबाट हुने व्यापक क्षतिका कारण खेती योग्य जग्गाहरू बाझो जमिनमा परिणत हुने प्रवृत्तिमा तत्कालै सुधार हुने सङ्केत देखिँदैन। खेत-वारी वन-बुट्यानमा रूपान्तरित हुने क्रम बढेकाले मुलुकको वन क्षेत्रको विस्तार भएको छ (FRTC, 2022) ठुलो भूभाग वन-जङ्गलले ढाकेको भए पनि वर्षेनी अरबौं मूल्यको आयातित काठले घरेलु बजारको करिब एक-चौथाइ हिस्सा ओगटेको छ (Dangi,2024)

विगतको तुलनामा दाउरा, घाँस, र स्याउला को लागि वनको प्रयोग घट्टै गएको छ। वैकल्पिक ऊर्जामा बढ्दो पहुँचका कारण खाना पकाउनका लागि दाउराको खपत पनि घट्टै गएको छ। यसरी वन स्रोतमा निर्भरता घट्टै जादा वन व्यवस्थापन क्रियाकलापमा स्थानीय समुदायको आकर्षण पनि घटेको छ। एक-दशक यताको आयातित काठ र घरेलु काठको बजार आपूर्तिको तथ्याङ्किय प्रवृत्ति हेर्दा आयात तत्काल प्रतिस्थापन हुने सम्भावना न्यून देखिन्छ। यस्तो परिस्थितिमा उत्पादनशील वनबाट काठको उत्पादन वृद्धि गरेर बजारमा घरेलु काठको आपूर्तिमा सुधार गर्ने राष्ट्रिय वन नीति र रणनीतिको लक्ष्य पुरा हुनेमा आशंका छ । यसले समग्र वन क्षेत्रको रणनीतिक योजनामा कमजोरी र बजारीकरणमा समस्या रहेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ।

सबै नीतिको मूल नीति राजनीति भएकाले मुलुकको राजनीतिक प्रणालीमा आएको परिवर्तनले तत्काल अस्तित्वमा रहेका आर्थिक-सामाजिक- राजनीतिक संरचनाहरू प्रभावित हुने हुदा त्यसको बाछिटा वन व्यवस्थापनमा पर्नु अस्वभाविक मानिँदैन। परिवर्तित सन्दर्भमा मुलुक भित्र रहेका आर्थिक उपार्जन सँग सम्बन्धित स्रोतको नियमन गर्ने नीतिको पुनरावलोकन तत्कालिन सरकारको उच्च प्राथमिकतामा पर्नु जायज मानिन्छ। फलस्वरूप, वन लगायतका प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धी रणनीतिहरू परिवर्तनको पहिलो सूचीमा पर्ने गर्दछ। यस्तो परिवर्तनले भौगोलिक क्षेत्र अनुसार वन व्यवस्थापन र

¹ लेखक नेपाल वन सेवाका पूर्व कर्मचारी हुन्। सम्पर्कका लागि: reshamdangi@gmail.com

सदुपयोगलाई फरक-फरक ढङ्गबाट प्रभाव पारेको हुन्छ। भूगोल अनुसार सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्य एवम् मान्यता फरक-फरक हुने हुदा वन व्यवस्थापन र सदुपयोगमा फरक असर परेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

तेस्रो मुलुकमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र लाभको बाड-फाँड, आन्तरिक द्वन्द्वको प्रमुख कारणहरू मध्य अग्र स्थानमा पर्ने हुदा वन स्रोतको दोहनले द्वन्द्वलाई मलजल गरेको थुप्रै उदाहरणहरू भेटिन्छ। आधुनिक नेपालको निर्माण पश्चात् अधिनायकवादी चरित्रको राज्य प्रणालीबाट सुरु भएको यात्रा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र सम्म आई पुग्दा मुलुकले वन स्रोत व्यवस्थापन र उपयोग सम्बन्धी रणनीतिक योजनाहरूमा थुप्रै आरोह अवरोहको सामना गरेको थियो । हाल कार्यान्वयनमा रहेका वन संरक्षण र व्यवस्थापन रणनीतिहरू विगतका सिकाइबाट सिकदै र निरन्तर परिमार्जित हुदै आएका विभिन्न कालखण्डमा अभ्यास भएका रणनीतिको समीक्षा गरेर भावी मार्गचित्रको खाका कोर्ने प्रयास प्रस्तुत लेखमा गरिएको छ।

२.०. विगतको रणनीति:

छिमेकी मुलुक भारत र चिनमा ईष्ट-ईण्डिया कम्पनी सरकार क्रमशः सत्रौं शताब्दीको सुरु र अन्त्य तिर आइपुग्दा नेपाल स-साना राज्यमा विभाजित अवस्थामा थियो। तराईको समथर भू-भागमा औलोको प्रकोप र उच्च पहाडी क्षेत्रमा विकट भौगोलिक बनौटका कारण कम्पनी सरकारलाई उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतबारे सीमित जानकारी रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । दक्षिण छिमेकीसँग जोडिएका सीमावर्ती सहरहरूमा स्थल यातायातको असुविधा र समुन्द्र को पहुँच बाट टाढा रहेको हुदा प्राकृतिक स्रोतको दोहन गरेर तत्काल आर्थिक लाभ लिने सम्भावना न्यून थियो। बिकट भौगोलिक अवस्थामा छरिएर रहेका स-साना राज्यहरूबाट प्राप्त हुने सीमित स्रोतको तुलनामा सम्भावित जन विद्रोहको जोखिम बढि हुन्थ्यो। फलस्वरूप, दक्षिण सिमा सँग जोडिएका वन लाई सम्बन्धित राज्यहरूले संरक्षणमा प्राथमिकता दिने गर्दथे। आधुनिक नेपालको निर्माण पश्चात् पनि तराईका वनलाई संरक्षण र पहाडका वन लाई स्थानीय रीतिथिति अनुसार उपयोग गर्ने तत्कालिन सरकारको रणनीतिक योजना रहेको हुन्थ्यो। जङ्गबहादुरको उदय पश्चात् मुलुकको शासकीय स्वरूपमा आएको परिवर्तनले तराईको वन लाई दोहन गर्ने रणनीतिले प्राथमिकता पायो। तत्पश्चात् मुलुकमा आएका राजनीतिक परिवर्तनले अभ्यास गरेका शासकीय स्वरूपलाई पाँच चरणमा विभाजन गरेर वनको संरक्षण र उपयोग रणनीतिलाई विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२.१. सिमा सुरक्षा रणनीति

आधुनिक नेपाल निर्माण हुनु अगाडी छरिएर रहेका स-साना राज्यहरू सधैं आपसी सिमा विवाद र फौजी आक्रमणको सन्त्रासमा रहने हुदा सरकारी ढुकुटी बलियो बनाउन वन फडानी गरेर आवादी गर्ने प्रयास गर्दथे। मातहतका सम्बन्धित जिम्मावाल/ मुखियालाई आवादी जमीनबाट सरकारी कर सङ्कलन गरी सरकारी ढुकुटीमा दाखिल गर्ने जिम्मेवारी दिन्थे। यस्तो कर सरकारी ढुकुटीको लागि भरपर्दो स्रोत मानिन्थ्यो। वनजन्य उपजको खरिदबिक्री खासै नहुने भएकाले जनघनत्व बढी भएका राज्यहरू वन फँडानी गरेर कृषि विस्तार गर्न प्रोत्साहन गर्दथे। तर, यदि वस्ती पातलो भएका कारण वन फडानी गरेर खेती विस्तार गर्ने सम्भावना न्यून भएमा स्थानीय समुदायको सहभागितामा वनको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने अभ्यास गर्दथे।

पहाडी भू-भागमा खुम्चिएका राज्यहरू बाहेक दक्षिणको विदेशी मुलुक संग सिमा जोडिएका राज्यहरूमा विदेशी बाट फौजी आक्रमणको सन्त्रासले चिन्तित हुने हुदा सिमा सुरक्षा उच्च प्राथमिकतामा पर्दथ्यो। तसर्थ, दक्षिण तिरको छिमेकी बाट हुन सक्ने सम्भावित आक्रमण बाट बच्न चुरे देखी दक्षिण तिर घना जङ्गल कायम राख्ने रणनीतिक योजना बनाउथे। तराईमा जन घनत्व कम र औलोको प्रकोपका कारण चुरे दक्षिणको जङ्गलमा बसोबास गर्ने कार्यलाई सम्बन्धित राज्यले प्रोत्साहन गर्दैनथे। यो रणनीतिक योजनाले आधुनिक नेपालको निर्माण पश्चात् केहि समय निरन्तरता पायो।

२.२. वनस्रोतको दोहन रणनीति

एकिकरण पश्चात् स -साना राज्यहरू अस्तित्वमा नरहेकाले दक्षिण र उत्तर दुवै बाट सुरक्षा खतरा बढेको हुदा एकाइकी भएर लामो समय टिक्न गाह्रो थियो। यसले सुरक्षा खर्चमा बढोतरी भएकाले सरकारी ढुकुटी सवल बनाउन खेतीयोग्य जग्गाको विस्तार सजिलो विकल्प मानिन्थ्यो। पहाडमा घना वस्तीका कारण पहुँचमा रहेका खेतीयोग्य वनहरू कम थिए। स्थानीय वन लाई दैनिक उपभोग्य वनपैदावार आपूर्ति गर्न स्थानीय रीतिथिति अनुसार संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने अभ्यास थियो। तराईमा औलोका कारण वस्ती पातलो भएकाले वन फडानी गरेर खेति विस्तार गरे सरकारलाई आमदानी पनि हुने र मध्य पहाडको खाद्य सङ्कट टाल्ने आँकलन गरेर वस्ती बसाउने प्रयास भयो। तर, सरकारलाई बुझाउनुपर्ने करको अलावा श्रमदानको अतिरिक्त भार भएका कारण अपेक्षित सफलता प्राप्त भएन। भारतमा आर्थिक उपार्जन को अवसरहरू बढी भएकाले नेपाली हरु त्यता वसाई सराई गर्न स्वभाविक थियो र भारतको उत्तर- पूर्वी क्षेत्रमा बन फडानी गरेर बसोबास गर्ने क्रम बढ्यो। सरकारले निजामती र सैनिक सेवामा कार्यरत कर्मचारी लाई बिर्ता र जागिरको रूपमा तराईको वन क्षेत्र बाड्न सुरु गरे पश्चात् मात्र तराईमा बसोबासको क्रम बढेको देखिन्छ। पूर्वी तराईको भारतीय सीमामा पहिले देखि नै बसोबास विस्तार भै सकेको हुदा सुनसरी-मोरङमा सरकारले वस्ती बसाउन पहल गरेको थियो। पश्चिम तराईको भारतीय सीमामा घना जङ्गल कायम रहेको हुदा त्यता तिर खेती विस्तार गर्न खासै पहल भएन।

उपरोक्त तथ्यले आधुनिक नेपालको पूर्वार्ध मा भूगोल र जनसङ्ख्याको आधारमा वनको व्यवस्थापन र उपयोग गर्ने रणनीति रहेको देखिन्छ। उन्नाइसौं शताब्दीको सुरुमा कम्पनी सरकारका कर्क पेट्रिक र फ्रान्सिस बुकानन हमिल्टनले तराईमा उपलब्ध हुने काठ प्रजातिहरू र सम्भावित जलमार्ग बारे अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरे पश्चात् तराईको घना वनमा कम्पनी सरकारको रुची बढेको देखिन्छ। फलस्वरूप, तराईबाट भारतमा रेलवे विस्तारका लागि साल प्रजातिको काठ निकासी गर्न दवाव बढेको थियो। सन् १८१६ मा नेपाल र कम्पनी सरकार बिचको सुगौली सन्धिले नेपाल राज्यभित्र भारतीय व्यापारीलाई स्वतन्त्र पूर्वक व्यापार गर्ने सुविधा दिए पश्चात् साल प्रजातिको रुख कटान गरी काठ भारत निकासीमा व्यापक बृद्धि भयो (रेग्मी, १९७२; पृ १६९)।

जङ्गबहादुरको राज्य सत्तामा आरोहण पश्चात् कम्पनी सरकारसँग सम्बन्ध विस्तार गर्न सिकार-कूटनीतिको उपयोगलाई महत्व दिन थालियो। उनको पालामा तयार भएर लागु गरेको मुलुकी ऐनमा वन्यजन्तुको चोरी सिकारी कसुर गर्नेलाई कडा सजाय दिने व्यवस्था थियो। भारतमा सिपाही आन्दोलन दमनमा मद्दत गरे बापत बाँके, बर्दिया, कैलाली कञ्चनपुर नेपालले फिर्ता पाए पछि जङ्गबहादुरले आफ्ना आठ भाई छोरा र १७ भाइलाई बाँके बर्दियाको जंगल बाँडेर आवाद गर्ने अधिकार दिए (whelpton,2004,p 371; Regmi,2018) त्यसकै कारण सन् १८७७ -७८ मा पश्चिम तराईबाट करिब पैंतीस लाखको बस्तुहरू भारत निकासी भएकोमा बाँके बर्दियाको काठ निकासीले मात्रै करिब छ लाखको योगदान थियो (अधिकारी, १९७५)। यसरी तराईमा वन फडानी गरेर आवाद-कमोद गर्ने लाई बिर्ताको रूपमा जग्गामा हक भोग कायम गर्ने व्यवस्था गरेर उनले वन विनाशको गतिलाई तिव्रता दिए।

वन विभागको स्थापना हुनु अगाडि वन सम्बन्धी नीति निर्माण गर्ने जिम्मेवारी वन गोश्वारा अड्डालाई थियो। राणाहरू नजिकको आफन्त वा बफादारलाई सैनिक कर्णेल पदमा नियुक्त गरेर गोश्वारा अड्डाको नेतृत्व गर्ने जिम्मेवारी दिन्थे। यसरी नियुक्त प्रमुखहरूले प्राइमिनिस्टरले तोकेको अधिकारी संग सिधै सम्मन्वय गरेर कार्य सम्पादन गर्नु पर्दथ्यो। वन स्रोतको दोहन गरेर आर्थिक लाभ लिन यसरी आफू अनकुल संस्थागत संरचनाको स्थापना गरेर दोहन गर्ने गर्दथे। सन् १९२३ मा नेपाल-बेलायत बिचको मैत्री सन्धिले नेपाललाई स्वतन्त्र राष्ट्रको हैसियत दिनुको साथै बेलायती सरकारसंग सम्बन्ध मजबुत बनाउन सहयोग पुग्यो (Subedi, 2023) बेलायती वन विज्ञ जेभी कोलिएर नेपालमा सल्लाहकारको रूपमा नियुक्त भएर तराईमा काठ कटानको सुपरिवेक्षण गर्ने जिम्मेवारी पाए। उनले नेपालको वनलाई तीन वर्गमा विभाजित गरेर तराई र भित्री मधेसमा पाइने ऊष्णप्रदेशीय वनहरू मात्र आर्थिक हिसाबले महत्वपूर्ण रहेको हुदा बाकी वन स्थानीय उपयोगको लागि उपयुक्त रहेको आँकलन गरे। मध्य पहाडमा भौगोलिक विकटताका कारण एक तिहाइ भू-भाग मात्र खेती विस्तार गर्न सम्भव भएको हुदा उनले विकल्पको रूपमा तराई र भित्री मधेसमा वन फँडानी गरेर व्यवस्थित ढङ्गले बसोबास गराउने रणनीति लिन उपयुक्त हुने तर्क गर्दथे। ऊनी स-साना वन क्षेत्रको फँडानी गरेर वस्ति वसाउदा काठ त्यसै खेर जाने हुदा ठुला-ठुला चाकला वनमा बस्ती बसाउदा काठ विक्री गरेर आर्थिक लाभ लिन सरकारलाई सुझाव दिन्थे।

कोलियर नेपालमा रहँदा वन सम्बन्धी नीति निर्माण गर्ने वन गोश्वारा अड्डा केन्द्रमा स्थापना भयो। तालिम प्राप्त वन प्राविधिकहरू मुलुकमा उपलब्ध थिएनन्। भारतको देहरादूनमा वन सम्बन्धि प्रशिक्षण सन् १८७८ देखि सुरु भए पनि पहिलो पल्ट सन् १९२७ मा वन सम्बन्धी तालिम लिएर एकजना नेपाली फर्केका थिए। सम्भवतः ऊनी नै नेपालको पहिलो तालिम प्राप्त वन प्रावीधीक थिए। नेपाली नागरिकले भारतको देहरादून बाट सन् १९४६ -१९४८ व्याचका पहिलो विदेशी प्रशिक्षार्थीको रूपमा एआईएफसी तालिम प्राप्त गर्ने अवसर पाएको हुदा उनले प्राप्त गरेको तालिम रेन्ज अधिकृत स्तरको हुनुपर्दछ (IGNFA-history,na, P 48)

जुद्ध शमशेरले अर्का बेलायती वन विज्ञ ई ए स्माइथिजलाई सल्लाहकारको रूपमा नियुक्त गरेर सन् १९४२ मा साविकको वन गोश्वारा अड्डालाई पुनर्गठन गरी वन विभागको रूपमा स्थापना गरेर कमाण्डिङ्ग जर्नेलको मातहत रहेर कार्य सम्पादन गर्ने व्यवस्था गर्नुका साथै वन विभाग अन्तर्गत रहने गरि सर्कल खडा गरेर कन्जरभेटर हरु नियुक्त भए (पाँडे, २०४२, भाग-३ , पृ ३७) केन्द्रमा वन विभाग, तीन वटा क्षेत्रीय (सर्कल) वन कार्यालय र १२ वटा डीभीजन वन कार्यालयहरू स्थापना भए पनि मुलुक भित्र तालिम प्राप्त वन प्राविधिकको कमि हुदा भारतीय भारतीय मुलका कन्जरभेटर हरु नियुक्त गरियो। उनीहरूले भारतमा भै रहेको अभ्यासलाई अनुसरण गर्दै नेपालको तराई जिल्लाका वनको ब्यवस्थापन गर्न कार्य योजना तयार गर्न सुरु गरे। सन् १९४० को दशक देखि देहरादूनबाट उच्च स्तरको वन तालिममा नेपाली प्रशिक्षार्थी समावेश हुन थाले पश्चात जनशक्तिमा सुधार आएको थियो (Gautam, KH ;1991) तथापि, मुलुकमा मध्यमस्तरको वन प्राविधिकको खाँचो सम्बोधन गर्न सन् १९४७ मा वन बिभाग मातहत वन विज्ञान अध्ययन संस्थानको स्थापना भयो। राणाकालीन आखिरी तीन दशक तिर कार्यरत वन विशेषज्ञको नामावली हेर्दा भारतको देहरादूनबाट प्रशिक्षित वन प्राविधिकहरूको बाहुल्यता देखिन्छ (पाँडे, २०४२, भाग-३,पृ.५३) मुलुकमा राणा परिवारको शासन अवधीमा कोलिएर पँथलाई पछ्याउँदै पूर्वको मोरङ्ग, सुनसरी, महोत्तरी, सर्लाही, चितवन, र पश्चिमका सुर्खेत, कैलाली र कञ्चनपुरको घना वनबाट ठुलो परिमाणमा काठ भारत निकासी गरेर सीमित पहुँचवाला परिवारले आर्थिक लाभ लिन स्रोतको अत्याधिक दोहन गर्न सफल भए।

२.३. संस्थागत विकास रणनीति

द्वितीय विश्वयुद्धको समाप्ति पश्चात् औपनिवेशिक मुलुकहरू स्वतन्त्र बन्ने विश्वव्यापी लहर चलेको थियो। यसको बाछिटा दक्षिणको छिमेकी हुँदै नेपालको वन व्यवस्थापन र घरेलु राजनीतिमा पनि पर्यो। फलस्वरूप स्माइथिजको अगुवाईमा बनेका कार्य योजनाहरूको कार्यन्वयन हुन नपाउँदै भारत बेलायती उपनिवेश बाट स्वतन्त्र भयो र नेपालले पनि प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली आत्मसाथ गर्यो। मुलुकमा आएको राजनीतिक परिवर्तनले शासकीय र आर्थिक संरचनालाई रूपान्तरण गर्ने योजनाले प्राथमिकता पायो। बिगतमा स्रोतको दोहनमा सहयोग गर्ने खालका स्थापित संरचनाहरू भत्काएर नयाँ समावेशी चरित्रको संरचनाको स्थापना र अभ्यास गर्न सरकारले पहल गर्यो। यस क्रममा वन क्षेत्र लगायत मुलुकको अर्थतन्त्रमा प्रभाव पार्ने प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन र उपयोग गर्न राष्ट्रिय नीतिको निर्माण र विषयगत ऐन र नियम तर्जुमा कार्यले उच्च प्राथमिकतामा पाए। परिवर्तित सन्दर्भमा वन क्षेत्रको संस्थागत संरचनामा सुधार र विस्तार गर्ने रणनीतिक योजना अनुसार वन सङ्गठनको विस्तार गर्दै सरकारी वनमा राज्यको नियन्त्रणलाई सफल बनाउने प्रयास भयो।

नेपालमा वन सम्बन्धि छुट्टै कानून नहुदा मुलुकी ऐनको प्रावधान बमोजिम नियमन गर्ने अभ्यास थियो। मुलुकले नयाँ राजनीतिक शासन प्रणालीको अभ्यास गरे पश्चात् वन स्रोतको व्यवस्थापन गर्न राष्ट्रिय नीतिको आवश्यकता थियो। सन् १९५२-५३ तिर एफए मा कार्यरत बिज ई.रोवको सहयोगमा एमराल्ड जबराले तयार गरेको पहिलो वन नीतिको मस्यौदामा वनलाई संरक्षित वन, राष्ट्रिय वन र सामुदायिक वनमा बर्गीकरण गरेर गाउ वस्ती नजिकका वनहरू वन विभागको प्रत्यक्ष निगरानीमा स्थानीय समुदायलाई आवश्यक पर्ने काठ, दाउरा, घास, पात र कृषि औजार आपूर्ति गर्ने उल्लेख थियो (Bartlet and Malla, 1992, p.104) यो नीति कार्यन्वयनमा आएको वारे आधिकारिक अभिलेख नभएपनि यसको अर्थपूर्ण भूमिका र महत्व रहेको त्यसपछिका घटनाक्रमले पुष्टी गर्दछ।

तत्कालिन सरकारले सन् १९५५ मा राप्ती उपत्यकामा (चितवन) ३३,८६० हेक्टर वनमा खेती विस्तार गर्ने योजना कार्यान्वयन गर्यो। बन फँडानी गरेर उत्पादन भएको काठ सन् १९५४ मा अमेरिकी सरकारको आर्थिक सहयोगमा स्थापित टिम्बर कर्पोरेशन अफ नेपाल (TCN) ले कच्चा पदार्थको रूपमा उपयोग गरेर बजार आपूर्ति गर्ने अवसर पायो। सन् १९५६ मा कार्यान्वयन भएको पहिलो पाँच वर्षीय योजनाको उद्देश्यमा तराईमा कृषि विस्तार गरी खाद्यान्न उत्पादनमा बृद्धि, पहाडी सुकुम्वासी लाई भूमि वितरण गरेर सरकारी राजस्व बढाउने उल्लेख थियो। सरकारले कर्मचारीलाई जग्गाको सट्टा नगदै भुक्तानी दिने र सीमित परिवारको कब्जामा रहेको वनलाई राष्ट्रियकरण गर्न तत्कालिन सरकारले सन् १९५७ मा निजी वन जङ्गल राष्ट्रिय ऐन लागु गर्यो। उक्त ऐनको दफा २ (क) (ख) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको परिभाषा र सिमा भित्र पर्नेको हकमा राष्ट्रियकरण नहुदा कानूनतः मुलुकमा दुई प्रकारका वन थिए - राष्ट्रिय वन र फाट्ट-फुट्ट रुख भएका निजी वन।

राष्ट्रियकरण गर्नुको औचित्य पुष्टि गर्न निजी वन राष्ट्रियकरण ऐनको प्रस्तावनामा वन जङ्गल राष्ट्रिय धनको एक आवश्यक भाग भएको हुनाले राष्ट्रिय धन नाश हुनबाट रोक्न र देश तथा जनताको हितका लागि उत्तम रूपले वन जङ्गलको संरक्षण व्यवस्था तथा उपयोग गर्नको निमित्त निजी वन जङ्गललाई राष्ट्रियकरण गरेको उल्लेख गरिएको थियो (GoN, 2013) उक्त ऐन सन् १९५७ मा लागु गर्दा मुलुकको प्रधानमन्त्री टंक प्रसाद आचार्य थिए। तराईका वन-जंगल राणा हरुले निजी सम्पतिको रूपमा प्रयोग गर्ने परिपाटी रोक्ने धेय सवै वन-जंगल सरकारले राष्ट्रियकरण गरेको थियो (Shrestha, 1995(A); पृ ३)

यस ऐनले मुलुकमा पारेको प्रभावबारे अध्येताहरू माझ दुई भिन्न दृष्टिकोणहरू रहेको पाइन्छ। ऐनको विपक्षमा अभिमत राख्नेहरू क्षतिपूर्ति विना नागरिकको निजी सम्पति राष्ट्रियकरण गर्नु राज्य शक्तिको दुरुपयोग र निरङ्कुश व्यवहार भएको तर्क गर्दछन्। सरकारको यस निर्णयले जनतामा सरकार प्रति अविश्वास बढेका कारण वन विनाशमा वृद्धि भएको तर्क गर्दछन्। ऐनका पक्षपोषण गर्नेहरू राज्य शक्तिको दुरुपयोग गरेर राष्ट्रिय सम्पति व्यक्तिगत लाभका लागि कब्जा गर्नु निन्दनीय अपराध भएकाले त्यस्तो वनहरू राष्ट्रियकरण गरेर आम नागरिकको हितमा उपयोग गर्नु न्यायसंगत भएको तर्क

गर्दछन। तसर्थ, मुलुकमा आएको राजनीतिक परिवर्तनको पृष्ठभूमिमा अन्य मुलुकको अभ्यास समेत अध्ययन गरेर उक्त निर्णयको मनसाय, कार्यान्वयनको औचित्य र यसको सान्दर्भिकता वारे विवेचना गर्नु बढी तर्क संगत हुन्छ। तथापि, मुलुकमा वन क्षेत्रको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्न फिल्ड स्तरमा प्रशासनिक संरचनाको यथोचित विस्तार भै नसकेको अवस्थामा दूरदराजका गाऊ वस्तीमा यसको प्रभाव सिमित रहेको आशंका गर्नु अन्यथा हुदैन।

निजी वनहरू राष्ट्रियकरण भए पनि वनको सिमाङ्कन नहुदा तराई, भित्री मधेश र सहरी क्षेत्र नजिकका निजी वनहरूमा केहि नकारात्मक प्रभाव परेको अनुमान गर्न सकिन्छ। यस्तो अनुमान गर्नुका पछाडी सन् १९५८ मा नेपाली काँग्रेसका नेता वीपी कोइरालाले तयार गरेको नेपाली काँग्रेसको चुनाव-घोषणा पत्रको मस्यौदालाई पनि लिन सकिन्छ। उक्त घोषणा पत्रमा भूमिबाट सामन्ती शोषण मुक्त गरि किसानको अधिकार सुरक्षित राख्ने र जङ्गल राष्ट्रिय सम्पत्ति भएकाले मुलुकको पूँजीको मुख्य अङ्गको रूपमा उल्लेख गर्दै नागरिकलाई आवश्यक पर्ने वन पैदावारको आपूर्तिको लागि वस्ति नजिकका जङ्गलको व्यवस्थापन प्रचलित रीति-थितिलाई ध्यानमा राखेर सरकारी नियम अनुकूल गाउँलेले गर्ने उल्लेख छ (NC, 1958, पृ ६)। निजी वन राष्ट्रियकरण ऐन लागू गरेको करिव दुई बर्ष पश्चात् उक्त ऐनको प्रस्तावनाको औचित्यलाई पुष्टी हुने गरि घोषणापत्रको मस्यौदामा निजी वन राष्ट्रियकरणको मुद्दा समावेश हुन र गाऊ वस्ती नजिकका वन वारे एमरल्ड राणाले करिव छ बर्ष अगाडि तयार गरेको वन नीतिको मस्यौदाको सामुदायिक वनको अवधारणा संग मेल खानु आफैमा अर्थ पूर्ण छ। सन् १९५९मा प्रथम जननिर्वाचित सरकार वीपी के नेतृत्वमा गठन भएको अवस्थामा मुलुकमा बिर्ता उन्मूलन र वन मन्त्रालयको गठन भएकाले वनको संस्थागत संरचनालाई थप सवल बनाउन सहयोग पुगेको थियो।

सन् १९६० मा प्रादुर्भाव भएको निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाले वन स्रोतको व्यवस्थापन र नियमन संस्थागत गर्न ऐन र नियमावली लागु गरेर वनको सङ्गठनलाई विस्तार गर्यो । पहाडबाट वसाई सराई बढेकाले पश्चिम तराईका नवलपरासी, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुरमा सन् १९६४ देखि बसोबास कार्यक्रम कार्यान्वयन गरियो। विभिन्न मित्र राष्ट्रको आर्थिक सहयोगमा पूर्व-पश्चिम राजमार्गको निर्माणले वसाई सराईलाई थप प्रोत्साहित गर्यो । सन् २०११को जनगणना तथ्याङ्कमा सन् १९६१ देखि १९७१ बिच पहाड बाट वसाई सर्ने परिवारको सङ्ख्या करिब पौने लाख पुगेको अनुमान छ (CBS, 2011, Karki P. D., 2024)। एमके बज्राचार्यका अनुसार सन् १९५६ देखि १९८५ को अवधिमा पहाड बाट वसाई सराई गरेका करिव 409,800 परिवारलाई वसोवास गराउन तराईको करिव १८२,७७० हेक्टर वन विनाश भएको अनुमान छ (FAO, 2000)

वन राष्ट्रियकरण ऐन लागु भए पनि सरकारी स्वामित्वमा रहेका राष्ट्रिय वन र फाट्ट-फुट्ट रुख भएको निजी हक भोगका जमिन वीच सिमाङ्कन थिएन। राष्ट्रिय वनलाई उपयोगको आधारमा वर्गिकरण गर्ने कानुनी आधार नहुदा तत्कालिन सरकारले सन् १९६१ मा वन ऐन कार्यान्वयनमा ल्यायो। उक्त ऐनले राष्ट्रिय वनमा सरकारको नियन्त्रण मजबुत बनाउन वन अपराध र दण्ड सजायको व्यवस्था गर्यो। वन पैदावारको विक्री वितरणलाई व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले नियमावलीको व्यवस्था गरेर उपभोगको आधारमा वनको वर्गिकरण गर्ने अधिकार सरकारलाई दियो (Shrestha, 1996,A) निजी वनहरू राष्ट्रियकरण भएर राष्ट्रिय वनको रूपमा रुपान्तरित भै सकेको र मुलुकभित्रका सम्पूर्ण वनहरू वन ऐनले तोकेको प्रक्रिया बेगर वन उपज सङ्कलन र उपभोग गर्ने कार्य सिद्धान्तः गैह्र कानुनी मानिने हुदा परापूर्व देखि उपभोग गर्दै आएको वन स्रोतबाट वन्चितहुने परिस्थितिको सृजना भयो। मध्य पहाडमा त्यसबखत वन प्रशासनको उपस्थिती कमजोर भएकाले बिकट भूगोलमा छरिएर रहेका गाऊ वस्तीमा यसको प्रत्यक्ष प्रभाव नपरे पनि प्रशासनिक पहुँच भएका वनमा आफ्नो हक खोसिएको महसुस गरेर स्थानीयले वनको विनाशलाई तीव्रता दिएको विभिन्न लेखमा उल्लेख भएको पाइन्छ।

वनको नक्सानकन र वन तथ्याङ्क उत्पादन गरि वन संरक्षण, व्यवस्थापन र उपयोग योजना तर्जुमा गर्न सहयोग पुगोस भन्ने उद्देश्यले अमेरिकी सरकारको सहयोगमा सन् १९६३ देखि १९६७ को अवधिमा वन

स्रोतको सर्वेक्षण भयो। सन् १९६५ मा त्रिशुली एकीकृत जलाधार विकास परियोजना कार्यान्वयन भयो। यो अन्तराष्ट्रिय सहयोगमा संचालित सामुदायिक वन विकासको पहिलो कार्यक्रम थियो (World Bank, 1983 पृ.८) वनको उपयोग र व्यवस्थापन लाई नियमन गर्न वन अधिकृतलाई अर्धन्यायिक अधिकार प्रदान गर्न वन संरक्षण विशेष व्यवस्था ऐन १९६७ लागु गरि अञ्चलमा सर्कल र जिल्लामा जिल्ला वन कार्यालय विस्तार गर्ने योजना बन्यो। तर, स्रोत र जनशक्तिको अभावमा दुई बर्ष मै प्रधान वन कार्यालय र वन कार्यालयमा रुपान्तरित भयो। वन ऐन र विशेष ऐन कार्यान्वयन गर्न सन् १९७० मा वन पैदावार विक्री वितरण नियमावली र वन संरक्षण (विशेष व्यवस्था) नियमावली लागु भएको थियो।

नेपालमा वन स्रोत माथि राज्यको नियन्त्रणलाई कसिलो बनाउदै गर्दा छिमेकी मुलुक भारतको उत्तर प्रदेश (हाल उत्तराखण्ड) स्थित माथिल्लो अलकानन्द क्षेत्रको दशौली ग्राममा वातावरणविद् तथा सामाजिक अभियन्ता श्री चण्डी प्रसाद भट्टको अगुवाइमा आन्दोलन उत्कर्षमा थियो। सन् १९६४ को बाढीले ठुलो जनधनको क्षति भएको हुदा वन विनाशको कारण यस्तो विपद आएको ठहर गरी त्यस भेगमा रुख काट्ने क्रियाकलाप बन्द गर्न स्थानीय स्तरबाट विरोध हुदै आएको थियो। माथिल्लो अलकानन्द उपत्यकाको मण्डल गाउँमा सन् १९७३ को अप्रिल महिनामा चिपको आन्दोलनको कारण सरकार रुख काट्ने निर्णय बाट पछि हट्न बाध्य भयो। उक्त घटनाले वन संरक्षणमा स्थानीय समुदायको महत्वपूर्ण भूमिकालाई पहिचान र सम्मान मिलेको थियो।

भारतमा चिपको आन्दोलन चलदै गर्दा विश्व खाद्य तथा कृषि संगठन (FAO) मा कार्यरत एक जना बेलायती मूलका वन अर्थशास्त्री ज्याक वेस्टोविले विकासोन्मुख मुलुकमा स्थानीय समुदायको आवश्यकता पुरा गर्न वनको व्यवस्थापन विकेन्द्रित हनुपर्ने पैरवी गर्ने गर्दथे। ऊनी परम्परागत राज्य-केन्द्रित दृष्टिकोणले वनको उपयोगलाई औद्योगिक प्रयोजन केन्द्रित बनाउने हुदा यसबाट स्थानीय आवश्यकता ओझेलमा पर्ने तर्क गर्दथे। Making Trees Serve People शीर्षकको कार्य पत्रमा उनले वन लाई जनोपयोगी बनाउनु पर्ने तर्क गर्दै वनलाई स्थानीय आवश्यकता संग जोडेर दृष्टिकोण बनाउन जोड दिन्थे (westoby, 1975) सन् १९७०-१९८० को दशकमा विश्व खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (एफएओ) को आयोजनामा संचालित अन्तराष्ट्रिय गोष्ठी तथा सभा सम्मेलनमा केन्द्रीकृत वन व्यवस्थापन प्रणालीले स्थानीय आवश्यकता परिपूर्ति गर्न असफल भएकाले विकल्पको रुपमा विकेन्द्रित वन व्यवस्थापन प्रणाली बारे चर्चा हुन थाल्यो। यस्ता छलफलले वन विकास कार्यक्रममा आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने अन्तराष्ट्रिय निकायको प्राथमिकतालाई प्रभावित गर्नु स्वाभाविक थियो। तेस्रो मुलुकहरुमा विकेन्द्रित वन व्यवस्थापन प्रणाली परीक्षणले प्राथमिकता पायो र केहि अफ्रिकी र एसियाली मुलुकहरु सामाजिक वन विकाश अवधारणालाई परीक्षण गर्न सुरु गरे। नेपालले पनि सन् १९७३, अगस्त महिनामा ठोकर्पा गाउ पञ्चायतको सरकारी वन लाई २ वर्षका लागि व्यवस्थापन गर्ने अनुमति ठोकर्पा गाउ पञ्चायतलाई दिएर सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनलाई परीक्षण गरेको संदेश दियो।

वन्यजन्तु सम्बन्धि अपराधको नियमन वन न अन्तर्गत रहेकोमा सन् १९७३ मा छुट्टै राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु न लागु भयो। राष्ट्रिय वनको सिमाङ्कन प्राथमिकतामा रहेको सन् १९७५ देखि कार्यान्वयन गरेको पाचौं पंच वर्षीय योजनाको ८०८० किमी वन क्षेत्रको सिमाङ्कन गर्ने लक्ष्यबाट समेत पुष्टी हुन्छ । सन् १९७६मा कार्यान्वयन गरेको राष्ट्रिय वन योजनाले वन स्रोतको दिर्घकालिन बिकासको लागि लगानि-प्रतिफल र मूल्य अभिवृद्धिको श्रृङ्खला लाई आत्मसाथ गर्यो। यसले राष्ट्रिय वनमा राज्यको नियन्त्रण मजवुत बनाउने सरकारी रणनीति एकाङ्गी भएको महसुस गरेर स्थानीय सहभागितामा वन संरक्षण गर्न गाऊ पंचायत वन अवधारणाको परिकल्पना गरेको थियो (Shrestha,1998) यसले मुलुकबाट कच्चा पदार्थको रुपमा काठ निर्यात गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गरेर स्थानिय स्तरमा मूल्य अभिवृद्धि गर्न प्रोत्साहित गर्नु पर्नेमा जोड दिएको हुदा वन पैदावारको उचित तरिकाले विक्री वितरण गर्न सरकारले वन पैदावार समितिको स्थापना गरेको थियो।

स्थानिय समुदाय र सरकारको सहकार्य र सहभागीतामा राष्ट्रिय वनको संरक्षण, सम्बर्द्धन र व्यवस्थापन गर्न सरकारले सन् १९७८ मा पंचायत वन र पंचायत संरक्षित वनको प्रावधान राखेर वन न संसोधन गर्यो। राष्ट्रिय नीतिमा आएको यो परिवर्तनलाई कार्यान्वयन गर्न सन् १९८० देखि कार्यान्वयनमा भएको छैठो पाँच वर्षीय योजनाले विदेश निकासी हुने वन पैदावार पुर्ण वा अर्ध प्रशोधित हुनपर्ने नीति लियो। उक्त योजनामा सामुदायिक वन विकास परियोजना, चौतारा वन विकास परियोजना, जलाधार व्यवस्थापन परियोजना (तिनाउ, शिवपुरी, फेवाताल, बागमती), र एकीकृत ग्रामिण विकास परियोजनाहरु (राप्ती, कर्णाली-भेरी, रसुवा-नुवाकोट, सगरमाथा) प्राथमिकतामा परेका थिए।

भारतको देहरादून स्थित वन सेवाका प्रशिक्षार्थीलाई प्रशिक्षण दिने संस्थानले दक्षिण एसियाली मुलुकमा वन सम्बन्धी उच्च स्तरको जनशक्ति आपूर्ति गरेर वन विकासमा ठूलो योगदान पुर्याएको छ। उन्नाइसौं शताब्दीमा सम्भवतः दक्षिण र पूर्वी एसियाको वन सम्बन्धि तालिम दिने यो उत्कृष्ट संस्थान थियो। विसौ शताब्दीको मध्ये सम्म दक्षिण एसियाली मुलुकमा यसै संस्थान बाट प्रशिक्षित जनशक्तिको वन सेवामा बाहुल्यता हुन्थ्यो। नेपालमा वन विज्ञान स्नातकको उत्पादन सुरु नहुन्जेल देहरादून बाट दीक्षित जनशक्तिको बाहुल्यता भएकाले भारतमा लागू भएका वन ऐन र राष्ट्रिय नीति वारे उनीहरु जानकार रहेको एमरल्ड राणाको वन नीतिको खाकाले पनि सङ्केत गर्दछ।

भारतका सबै वनहरु सन् १८६५ को वन ऐन मार्फत राज्यको नियन्त्रणमा आएको थियो। सरकारी वनमा प्रशासनिक नियन्त्रण कायम गर्न वनको सिमाङ्कन, उपयोगको आधारमा वर्गिकरण, स्थानीयको वन स्रोतमा पहुँचको सुविधा र नियमनको व्यवस्था गर्न सन् १८७८ मा वन ऐन संसोधन भयो। वन पैदावार ओसार पसार र वन अपराधलाई नियमन र वनमा आश्रित समुदायको वन स्रोतमा पहुँच सुनिश्चित गर्न पुनः सन् १९२७ मा संसोधन भयो। सरकारी वनलाई आरक्षित, संरक्षित र गाउँले वन गरि तिन बर्गमा विभाजन गरेको देखिन्छ। उपरोक्त कानून परिमार्जन गर्न सन् १९७० को दशक देखि जन आवाज उठ्न थालेको थियो। फलस्वरूप, सन् १९८० देशकको सुरु तिर संयुक्त वन व्यवस्थापन पद्धतिको परीक्षण सुरु गर्यो। यसको अवधारणा विकास र कार्यान्वयनमा भारतीय वन सेवामा कार्यरत कर्मचारीको महत्वपूर्ण भूमिका थियो। नेपालका अधिकांश वन प्रशासकहरु देहरादून बाटै प्रशिक्षित भएकाले उनीहरु यस बारे सुसूचित थिए। तसर्थ, सन् १९७७ को राष्ट्रिय वन योजनाको निर्माण देखि सन् १९७८ मा वन न संसोधन गरेर पञ्चायती वन, र पञ्चायत संरक्षित वन नियमावली कार्यान्वयको चरण सम्म उनीहरुको भूमिका सकारात्मक रहेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ।

२.४. वातावरण संरक्षण र दिगो उत्पादन रणनीति

दोस्रो विश्व युद्धको समाप्ति पश्चात् विश्व बजारमा निर्माण सामाग्रीको रुपमा काठको माग अत्याधिक वृद्धि भएको थियो। साठीको दशकमा रचेल कार्सनको मौन वसन्त प्रकाशित पश्चात् वातावरण संरक्षणको अभियानले गति लियो (McNeill, (2000) यसै पृष्ठभूमिमा काठको आपूर्तिलाई व्यवस्थापन गर्न पश्चिममा मुलुकले बहुउपयोगी र दिगो उत्पादनको रणनीति अनुसार सेल्टर उड तथा स्ट्रिप वा प्याचमा सर्पट कटान गर्ने वन सम्बर्द्धन प्रणालीको विस्तार भयो (William et.al. 1994) यो प्रणालीको अभ्यास संगै वन व्यवस्थापनको अगाडि विशेषणको रुपमा "वैज्ञानिक" शब्द जोडियो। संरक्षण जीवविज्ञान शास्त्रीको अनुसन्धानले तथ्य सहित सम्भावित जोखिमबारे पैरवी पश्चात् पारिस्थितिक दृष्टिकोणले वन व्यवस्थापनमा स्थान पाएको देखिन्छ। नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा सत्ररीको दशकको मध्ये तिर एरिक ईकहोल्मले पर्वतीय क्षेयिकरण सिद्धान्तमा कमजोर पर्वतीय पारिस्थितिक प्रणालीमा वन फडानी, अत्याधिक चरिचरण र कृषि विस्तारले वातावरण क्षेयिकरण निम्त्याएको तर्कले विश्वव्यापी चर्चा पायो। सन् असीको मध्ये तिर पियर्स ब्लाईकि लगाएतका अध्येताले दिगो भू-उपयोगको अभावमा पर्वतीय समुदायहरु सामाजिक-परिस्थितिकीय जोखिममा रहेको धारणाले नेपालको वन क्षेत्रको रणनीतिक योजना तर्जुमामा प्रभाव पारेको देखिन्छ। यस बारे तलको अनुच्छेदमा विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ।

द्वितीय विश्व युद्धको समाप्ति पश्चात् मुलुकले नयाँ राजनीतिक प्रणाली अपनाएकाले संस्थागत संरचनाको विकासले प्राथमिकतामा थियो। वन व्यवस्थापनको रणनीतिक मार्गचित्र स्पष्ट नभए पनि वन स्रोत सर्वेक्षण कार्यालयले सन् १९७० देखि १९८० मा तयार गरेको वन सर्वेक्षण तथ्याङ्कलाई उपयोग गरेर मूल्यवान प्रजातिको काठ उत्पादन र पुनःउत्पादन बीच सन्तुलन कायम गर्न दश वर्षे अवधिको वन व्यवस्थापन योजना बनाएको देखिन्छ (Amatya, et.al., 2022, पृ.२०) राष्ट्रिय वन योजनामा सहभागितामूलक वन व्यवस्थापन र वन सम्बर्द्धन शास्त्रको सिद्धान्त अनुसार उत्पादित काठ बजार आपूर्ति गर्ने रणनीति आत्मसाथ गरेकाले राष्ट्रिय वनलाई बहुउपयोगी र दिगो उत्पादनको उद्देश्य अनुरूप वनको व्यवस्थापन गर्न मार्ग प्रशस्त भयो।

असीको दशकको सुरुमा दाउराको आपूर्ति वृद्धि गर्न हैसियत खराब भएको वनको पुनःउत्थान र नयाँ वृक्षारोपण स्थापना गर्ने उद्देश्यले विश्व बैङ्कको आर्थिक सहयोगमा सामुदायिक वन विकास तथा तालिम परियोजना लागु भयो। यो परियोजनाले पहाडका २९ जिल्लामा पंचायत वन, पंचायत संरक्षित वन र निजी वृक्षारोपण स्थापना गर्ने लक्ष्य राखेको थियो। यसै दशकको मध्ये तिर कपिलवस्तु देखि झापा सम्मका तराईका सोह्र जिल्लामा दाउरा, काठ र स्याउला को आपूर्तिमा सुधार गर्न निजी र सार्वजनिक जग्गामा बृहत् वृक्षारोपण गर्ने र प्राकृतिक वनको हैसियत सुधार गर्ने उद्देश्यले तराई सामुदायिक वन विकास परियोजना लागु भयो। दुवै परियोजनाले राखेका उद्देश्य र लक्ष्यले बहुउपयोगी र दिगो उत्पादन उन्मुख रहेको पाइन्छ।

तराई सा वन परियोजनाले नहर र बाटो किनारा, सार्वजनिक खालि जग्गा र निजी जग्गामा स्थापना गरेको बहुउपयोगी प्रजातिको वृक्षारोपण (जस्तै सिसौ, मसला, टिक, इपिल आदि) ले स्थानीय समुदायको दाउरा र स्याउला जस्ता दैनिक उपभोग्य वस्तुमा पहुँच वृद्धि गर्नका साथै नरम काठको बजार आपूर्तिमा ठूलो योगदान गर्यो। परन्तु, भारतको हल्दवानीको जस्तो कृषि वन अभ्यास गर्ने सोच तामागढिको टाँगिया वस्ती जस्तै बन्ने सम्भावित जोखिमका कारण बहुउपयोगी प्रजातिको वृक्षारोपण मै सिमित हुनु पुग्यो। त्यस्तै, ठुला-ठुला चाकला वनको सुधार गर्ने प्रस्तावित वन सम्बर्द्धन प्रणाली रौतहट जिल्लामा परिक्षण गर्न उपयुक्त विधि, प्रक्रिया र प्रणालीको खाका तयार भए पनि प्रशासनिक झमेलाका कारण सफल भएन।

उपरोक्त दुवै परियोजना कार्यान्वयन हुँदै गर्दा मुलुकलाई सन् २००० भित्र आधारभूत आवश्यकतामा आत्मनिर्भर बनाउने लक्ष्य सहितको राष्ट्रिय कार्यक्रम उच्च प्राथमिकतामा थियो। तसर्थ, सातौँ पाँच वर्षीय योजनामा (१९८५-१९९०) दाउरा आधारभूत आवश्यकता अन्तर्गत समावेश थियो। यसै अवधिमा वन क्षेत्रको गुरु योजना तर्जुमा हुँदै थियो। विश्व बैङ्कले मुलुकको आर्थिक सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत वन क्षेत्रको दुई मुख्य नीतिगत सुधारको क्षेत्रहरु पहिचान गरेर सन् २०८७ को जुलाई महिनाको समय सिमा तोकेर सहयोगको प्रस्ताव गर्यो (World Bank, 1987, पृ. १५) निजी क्षेत्र र समुदायको सहभागिता अभिवृद्धि गरेर वन विनासको प्रवृत्तिलाई कम गर्न सकिने हुँदा वन उपभोक्ता समूहलाई पंचायत संरक्षित वनको शत प्रतिशत आय उपभोग गर्न दिने र निजी हक भोगको जग्गामा रहेका रुख जग्गा धनीलाई स्वतन्त्र पूर्वक उपभोग गर्न दिने गरि नीतिगत सुधार हुनु पर्ने शर्त थियो। संयोगले सन् १९८९ देखि कार्यान्वयनमा आएको वन विकास गुरु योजनाले निर्धारण गरेको छ वटा प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रमहरू मध्ये सामुदायिक वन र निजी वन कार्यक्रम उच्च प्राथमिकतामा थिए। गुरु योजनाको लक्ष्य पुरा गर्न विश्व ब्याङ्कको सहयोगमा करिब चार लाख हेक्टर वन क्षेत्र स्थानीय वन उपभोक्ता समूह मार्फत व्यवस्थापन गर्न पहाडी सामुदायिक वन विकास आयोजना सन् १९८९ देखि लागु भयो (World Bank, 1989; पृ. २३)

मानव शास्त्री बिहारी कृष्ण श्रेष्ठका अनुसार जुम्लाको “जचौरी कुलो” को सफल व्यवस्थापन विधि बाट प्रभावित भएर विकेन्द्रीकरण ऐनमा सबै स्थानीय स्तरमा सञ्चालित सबै किसिमका विकास आयोजनामा उपभोक्ता समूहको कानुनी व्यवस्था गरेको हुँदा पछि सन् १९८८ मा सरकारले सामुदायिक

वन उपभोक्ता समूह र आमा समूहको व्यवस्था गरेको थियो (Joshi, 2021, पृ. ८) उपभोक्ता समूहको अवधारणा विश्व बैंकको पूर्व सतर्क रहेको कारण कार्यान्वयनमा सहज भएको श्रेष्ठको भनाई (स्रोत: अनौपचारिक कुराकानी) लाई माथिल्लो अनुच्छेदले पुष्टी गर्दछ।

सन् १९० को राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् सरकारले उत्पादन र सेवा क्षेत्रमा उदार अर्थ नीति अवलम्बन गर्दा निजी क्षेत्र उत्साहित भयो। त्यसकै पृष्ठभूमिमा वन विकास गुरु योजना कार्यान्वयन गर्न बनेका वन ऐन (सन् १९९२) र वन नियमावलीमा (सन् १९९५) राष्ट्रिय वनलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, संरक्षित वन, सामुदायिक वन, कबुलियती वन र धार्मिक वनमा वर्गिकरण गरेर समुदाय, औद्योगिक प्रतिष्ठान र धार्मिक गुठीलाई वन व्यवस्थापनमा सहभागी हुने अवसर दियो। यसले वन उपभोक्ता समूहको कानूनी अधिकार सुनिश्चित गरेर सामुदायिक वन हस्तान्तरणमा तीव्रता ल्यायो। स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागिताले वनको हैसियतमा सकारात्मक नतिजा देखियो। फलस्वरूप, मुलुक भित्र र बाहिर यो सफल कार्यक्रमको रूपमा पहिचान बनायो।

वन नियमावलीले सङ्गठित संस्था वा औद्योगिक र गरिवीका रेखामुनि रहेका समुदाय लक्षित दुई थरिका कबुलियती वनको परिकल्पना गरेको थियो। ईन्सो नाम गरेको फिनिस कम्पनिले बारा जिल्लाको करिव ३२,४३० हे साल जङ्गल बाट प्रति हे करिव सत्तरी हजार मूल्यको काठ उत्पादन गर्न सकिने प्रस्ताव पेश गरेको थियो। तर, फेकोफन लगाएतका सामुदायिक अभियन्ताको विरोधले यो कार्यान्वयन हुन सकेन। जटिल प्रशासनिक प्रकृया र अनेक झन्झटका कारण औद्योगिक कबुलियती वनको विकास हुन सकेन र औद्योगिक वनको सिँकाई बाट मुलुक बन्चित भयो।

गरिवमुखी कबुलियती वन संयुक्त राष्ट्रसंघको कृषि विकासको लागि अन्तराष्ट्रिय कोषको आर्थिक सहयोगमा सन् १९९२ देखि कार्यान्वयनमा आयो। यसले छोटो समयमै गरिवी न्यूनीकरण र वातावरणीय संरक्षणमा सकारात्मक नतिजा देखायो। यस कार्यक्रमले वनको हैसियतमा सुधार र उत्पादकत्वमा वृद्धि गरेको देखेर सामुदायिक वनमा समेत अभ्यास गरियो। गरिवीको रेखामुनि रहेका उपभोक्ताको पहिचान गरेर सामुदायिक वनको हैसियत खराब वा खालि जग्गामा यो अवधारणाको विस्तारले आन्तरिकिकरण भएको पुष्टी गर्दछ। हाल मुलुक भित्र बिभिन्न निकायले बिभिन्न नाममा संचालन गर्ने गरिवी न्यूनीकरण कार्यक्रमले सामुदायिक वन संग समन्वय गरेर यो कार्यक्रम चलाएको देख्दा यसलाई वन स्रोतको बहुउपयोग र दिगो विकासको सफल उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ।

गुरु योजनाले प्रक्षेपण गरेको प्रति वर्ष नौ करोड क्यु फि काठ उत्पादन गर्न सरकारले तराईका जिल्लाबाट दिगो रूपमा काठ उत्पादन गर्न वन व्यवस्थापन कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्ने तयारी गर्यो। फलस्वरूप, सन् १९९१-१९९८ को अवधिमा तराई -मधेशका चाकला वनबाट साल लगायत मूल्यवान काठ उत्पादन गर्न कार्य योजनाहरू बने। तर, कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने स्रोतको व्यवस्थापन हुन नसक्दा ति सबै निष्कृत्य बने। यसरी गुरु योजनाले प्रस्ताव गरेका कार्यक्रम मध्ये सामुदायिक वन हस्तान्तरणको प्रगति उत्साहजनक भए पनि अन्य कार्यक्रमले अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकेनन् र दश वर्ष नपुग्दै वन क्षेत्रमा अनपेक्षित विचलन देखिन थाल्यो। तोकिएको वार्षिक लक्ष पुरा गर्न हतारमा उपभोक्ता समूह गठन गर्दा सिमा विवाद र उपभोक्ता बीचको द्वन्द्व व्यवस्थापन पेचिलो बन्न थालेको थियो। तराई र भित्री मधेशमा वन नजिक वसोवास गरेका समुदायहरू पाएक पर्ने वन लाई सामुदायिक वन दावी गर्दा परापूर्व देखि वन उपभोग गरेका स्थानीयहरू वनको पहुँच बाट वञ्चित हुन थाले। यसरी नयाँ वसोवास गरेको र पुराना वासिन्दा बीच वन स्रोत माथि पहुँच र उपभोगको मुद्दाले द्वन्द्वको रूप लिदा सरकारले सन् २००० देखि नयाँ वन क्षेत्रको नीति लागु गर्यो। यसले तराई, चुरे र भित्री मधेश केन्द्रित ठुला चाकला वन, बुट्यान वन क्षेत्र र चुरे वन क्षेत्रलाई क्रमशः साझेदारी वन, सामुदायिक वन र संरक्षण वनको रूपमा व्यवस्थापन गर्ने रणनीतिलाई आत्मसाथ गर्यो।

नया नीतिले समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनलाई संस्थागत बिकास र क्षेमताअभिवृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव पार्यो। परन्तु, यस नीतिमा हरियो रुख नकाट्ने उल्लेख गरेकाले बजारमा काठ-दाउरा आपूर्तिमा विचलन आयो। यस नीतिको कारण तिन जिल्लामा (बारा, पर्सा र रौतहट) तराई तथा सिवालिकका लागि जैविक विविधता कार्यक्रम (BISET-ST) मार्फत वन सम्वर्द्धन प्रणाली अपनाएर साझेदारी वनको परिक्षण भयो। योजनामा उल्लेख भएका वन सम्वर्द्धनका सबै कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन हुन नसके पनि वन बाट टाढा रहेका समुदाय वन विकास कार्यक्रममा साझेदार भए र दवन्द्व व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुग्यो। तराईमा यो कार्यक्रमको लोकप्रियता हवातै बढे पनि वन ऐन र नियमावलीमा साझेदारी वनबारे उल्लेख नगरेको कारण कार्यान्वयनमा चुनौती थिए।

सन् २००८ मा मुलुकले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र अभ्यास गर्ने निर्णय गरे पश्चात् शासकीय स्वरूपमा आमूल परिवर्तन गर्ने उद्घोष भयो। परिवर्तित सन्दर्भमा आमनागरिकको महत्वाकांक्षा बढ्यो र राज्यका सबै अङ्गमा रूपान्तरण गर्ने हुटहुटी जागृत भयो। वन क्षेत्र अछुत रहने कुरै भएन र रूपान्तरण को उद्घोष भयो। सन् २००८ मा सम्पन्न पाँचौँ सामुदायिक राष्ट्रिय गोष्ठीले “वन क्षेत्रको रूपान्तरणका निम्ति सामुदायिक वनको नयाँ गन्तव्य” उद्घोष गर्दै वन क्षेत्रको सम्पूर्ण संरचनालाई भ्रष्टाचार मुक्त बनाउने घोषणापत्रमा उल्लेख गर्यो। राष्ट्रिय गोष्ठी सम्पन्न भएको एक वर्ष नपुग्दै सन् २००९ मा सा वनको अन्तरराष्ट्रिय गोष्ठी नेपालमा आयोजना गरी सा वनलाई अन्तरराष्ट्रिय पहिचान दिने प्रयास भयो।

राष्ट्रिय गोष्ठीको घोषणापत्र अनुसार समावेशीकरण र वातावरणीय सेवाको भुक्तानी विषयमा विस्तृतीकरण एवम् परिमार्जनको तयारी चल्दै गर्दा सन् २०१० मा व्यवस्थापिका संसदको प्राकृतिक स्रोत साधन समितिले तराई र भित्री मधेशका जिल्लामा वन विनास वारे स्थलगत अध्ययन गर्न उपसमिति गठन गर्यो। यस अलावा थप दुई वटा छानबिन समितिले गर्दा वन पैदावार सङ्कलन र बिक्रीवितरणमा गतिरोध पैदा भयो। सन् २०११ मा चुरे क्षेत्रमा कार्ययोजना संसोधन भएको एक बर्ष सम्म ढलापढा बाट आन्तरीक खपत गर्न बाहेक खडा रुखको कटान सहमती नदिने र सार्वजनिक खरिद ऐन बमोजिम ठेक्का बन्दोबस्त गर्न विभागीय निर्देशन पश्चात काठ उत्पादनले गति लिन सकेन। यी अप्ठ्याराका वावजुद सन् २०११ सालमा तिलौराकोटले गरेको बैज्ञानिक वन ब्यवस्थापनको सफल अभ्यासले कहि आशा जगायो।

साझेदारी वन भित्र वन व्यवस्थापन क्रियाकलाप लाई सहजीकरण गर्न वन मन्त्रालयले वनको साझेदारी व्यवस्थापन दिग्दर्शन, २०१३ लागु गरे पनि त्यो अपर्याप्त थियो। दिग्दर्शन लागु भएको तिन बर्ष नपुग्दै तत्कालिन वन मन्त्रीले साझेदारी वन सम्वन्धि सबै नीति र निर्देशन छोटो समयका लागि खारेज गरे (Joshi et.al. 2011) सन् २०१४ मा बैज्ञानिक वन ब्यवस्थापन कार्यविधि लागु भए पश्चात चार बर्ष भित्र ३०७ वटा कार्ययोजना (सामुदायिक सहित) तयार भएर कुल ८३,०७२ हे वन क्षेत्रमा बिस्तार भयो। बर्षेनी ३२ लाख ४० हजार क्यु फिट काठ उत्पादन गर्ने आँकलन गर्दै आगामी ५ बर्ष भित्र ३ लाख १० हजार हे मा बिस्तार गरी बार्षिक १ करोड ४० लाख क्यु फिट काठ उत्पादन गर्ने रणनीतिक योजना थियो (DOF, 2020 पृ.६०) साझेदारी वनहरू वहु उपयोग र दिगो उत्पादनमा सफल अभ्यास भएकाले सन् २०१६ मा वन ऐनमा दोस्रो संशोधन गरेर साझेदारी वन वारे स्पष्ट व्यवस्था छ।

घरेलु उत्पादनमा सङ्कुचन आएकाले काठको उत्पादन वृद्धि गर्न वन मन्त्रालयले सन् २०१४ मा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि लागु गर्यो। यसले सामुदायिक वन लगायत सबै खालका सरकार द्वारा व्यवस्थापन भएका उत्पादनशील २१ लाख असि हजार हेक्टर वन क्षेत्रको व्यवस्थापन गरेर ६-१२ करोड घन फिट काठ उत्पादन र बिक्रीबाट प्रति बर्ष १०० अर्व राजश्व सङ्कलन हुने प्रक्षेपण गरेको थियो (DoF, 2014; Pp.1) सा वनमा एक पछि अर्को छानबिनका कारण काठ उत्पादनमा आएको शिथिलतालाई मत्थर गर्ने मनसाय राखेर वन मन्त्रालयले वन दशक कार्यक्रमको घोषणा गर्यो। वन दशक घोषणा भएको एक वर्ष नबित्दै सन् २०१५ को महाभूकम्पले पुनर्निर्माणका लागि ठुलो परिमाणमा काठ

आपूर्तिको चुनौती थप्यो। तर, कार्यविधि (२०१४) प्रति फेकोफन सुरु देखि सकारात्मक थिएन र अन्तर्द्वन्द्वका कारण उक्त कार्यविधि सन् २०२१ मा नेपाल सरकारको निर्णयले खारेज भयो। हालसालै दिगो वन व्यवस्थापन मापदण्ड स्वीकृत भए पनि यसको कार्यान्वयन अवस्था बुझ्न केहि समय पखिनु पर्ने देखिन्छ।

४.०. बिगतका अभ्यासले के सिकायो ?

मुलुकमा सशस्त्र द्वन्द्व चर्केको अवधीमा सरकारले वन क्षेत्रको नीति, २००० मार्फत समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनको संस्थागत विकास र क्षमता अभिवृद्धिमा विशेष जोड दियो। यसले सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनलाई फराकिलो बनाएकोले नविन पद्धतिको पहिचान र परीक्षण गर्न मार्ग प्रशस्त गरेको थियो। उक्त नीतिमा निजी लगानी प्रवर्धन गर्न सार्वजनिक संस्थानलाई बजार मूल्यको आधारमा बिक्री मूल्य निर्धारण गर्ने र कच्चा पदार्थ आपूर्ति व्यवस्थापन योजनामा उल्लेख गर्ने प्रावधान थियो। मुलुकमा सशस्त्र द्वन्द्व चर्किएको बेला स्थानीय तहमा रहेका सरकारी कार्यालयबाट नागरिक हरुले सेवा पाउने वातावरण थिएन। सार्वजनिक सेवा सदरमुकाम केन्द्रित हुदा समेत दूरदराजका गाउ वस्तीमा रहेका सामुदायिक र गरिव मुखी क. वन समूहको सक्रियता सराहनौय थियो।

मुलुकमा छरिएर रहेका स-साना टुक्रे वनबाट उत्पादित वन पैदावारको बजार मूल्य भन्दा उत्पादन लागत बढी हुने सम्भावना रहन्छ। त्यसैले, व्यावसायिक रूपमा सधन वन व्यवस्थापन गर्न खर्चिलो हुने भएकाले समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन पद्धति मार्फत स्रोतको संवर्धन र सदुपयोग गर्ने राज्यको रणनीतिक उद्देश्य सान्दर्भिक देखिन्छ। वन स्रोतको तथ्याङ्कले समेत मध्य पहाड र हिमाली क्षेत्रका वनमा निरन्तर गुणात्मक र परिमाणात्मक सुधार आएको पुष्टि गरेकाले नीति निर्माता र अभ्यास कर्ता दुबैको आत्म विश्वास बढेको छ। वनको क्षयी करणमा सुधार र गुणस्तरमा पारेको सकारात्मक प्रभावलाई उच्च मूल्याङ्कन गरेर सन् २०११ सेप्टेम्बर २१ तारिखमा संयुक्त राष्ट्र संघको मुख्यालयमा घोषणा गरिएको Future Policy Award का लागि नेपालको सामुदायिक वन कार्यक्रम छनौट हुनु नेपालीको लागि गर्वको कुरा हो।

काठ उत्पादन बढे सँगै जनगुनासो बढेकाले २०१० सालमा तिन वटा छुट्टा-छुट्टै छानबिन भए। सरकारलाई बुझाएको प्रतिवेदनमा उपभोक्ता समूहको आन्तरिक सुशासनमा कमि कमजोरीहरू औल्याए। समूहहरूले आन्तरिक खपतमा जोड दिनुपर्ने, समूह बाहिर बिक्री गर्दा काठको ग्रेडिङ र दुरीको आधारमा प्रतिस्पर्धी मूल्य तोक्नुपर्ने, र कटान सहमति भन्दा बढि काठ कटान हुनु नदिन कडा नियमन हुनु पर्ने सुझाव दिए। त्यस्तै, सन् २०१२ मा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले वनको व्यवस्थापन गर्नु भन्दा व्यावसायिक प्रयोजनका लागि वन पैदावार निकाल्ने र समितिका पदाधिकारी स्वयंले वन पैदावार खरिदमा संलग्न हुने प्रवृत्तिको अन्त्य हुनु पर्ने निर्देशन दिए। यसले बजार पहुच भएका समूहको आन्तरिक व्यवस्थापनमा सुधार र व्यापारिक उद्देश्यबाट वनको दोहन हुने जोखिमलाई न्युनीकरण गर्न जरुरी भएको संदेश दियो। तर सामुदायिक वनका अभियन्ताले समूहको अधिकारमा अतिक्रमण भएको टिप्पणी गरे।

अधिकांश सामुदायिक वनहरू प्राकृतिक राष्ट्रिय वन भएकाले यसबाट प्राप्त परिस्थितिकी सेवामा आम नागरिकको चासो र चिन्ता हुनु स्वाभाविक छ। निजी सम्पतिको सुरक्षालाई उच्च प्राथमिकता दिने विकसित मुलुकमा समेत परिस्थितिकी सेवामा नकारात्मक असर पर्ने जोखिम भएमा निजी बनलाई समेत नियमन गर्ने अभ्यास छ। त्यसकारण, वातावरणीय र जैविक विविधताका संरक्षणको हिसाबले काठ कटान लाई सरकारले नियमन गर्नु पर्ने हुन्छ र यस्तो कार्यमा सरोकारवालाको सहयोग र ऐक्यबद्धताको सरकारले अपेक्षा गरेको हुन्छ।

सन् २०१५, अप्रिल २५ मा आएको महाभूकम्पले मुलुकमा ठुलो जनधनको क्षति भयो। क्षतिग्रस्त भौतिक संरचनाहरूको पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने काठको आपूर्तिको व्यवस्थापन गर्न वन मन्त्रालयले

भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूमा काठ उत्पादन, आपूर्ति एवं व्यवस्थापन कार्यविधि कार्यान्वयन गर्यो। बिकट भौगोलिक स्थितिका कारण ग्रामीण क्षेत्रमा पुनः निर्माणका लागि चाहिने काठ आपूर्तिमा स्थानीय स्तरमा उपलब्ध स्रोत (सा ब, नीजि जग्गाका रुख, र क्षतिग्रस्त भवनको काठपात) बढी भरपर्दो हुने र विकल्पको रूपमा अन्य निर्माण सामाग्रीको पनि उपयोग हुन सक्ने कार्यविधिको आँकलन थियो (MoFSC, 2015) पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने काठको करिब ८० प्रतिशत स्थानीय स्रोतबाट पूर्ति हुने आँकलन थियो (TKP, 2015) भूकम्प प्रभावित जिल्ला बाट सन् २०१५/१६ देखि २०१८/१९ को अवधिमा गरेको काठ उत्पादनको तथ्याङ्कले (DoF, 2019) सामुदायिक वन र निजी रुखहरू पुनर्निर्माणका लागि प्रमुख स्रोतको रूपमा उपयोग भएको पुष्टि गर्दछ। प्राकृतिक विपद्को समयमा स्थानीय सा वनहरू लचिलो बन्न सक्ने क्षमताका कारण उपभोक्ताको सुरक्षा कवचको रूपमा भरपर्दो स्रोत रहेको प्रमाणित गरेका छन्।

सा वनमा अभ्यास गरिने प्रजातान्त्रिक विधिले उपभोक्ता समूहको सहभागिता क्षमतामा निरन्तर अभिवृद्धि गर्दै सशक्तीकरणमा सकारात्मक भूमिका खेलेको छ । सामाजिक विकास अन्तर्गत सञ्चालन गरिने विविध कार्यक्रमले विपन्न उपभोक्तालाई जीविकोपार्जन सुधार गर्न सहयोग पुगेको छ। उपभोक्ता समूहसँग वन संवर्द्धन क्रियाकलाप बारे गरिने छलफलले वन प्राविधिकलाई आफूले आर्जन गरेको सैद्धान्तिक ज्ञानलाई स्थानीय समुदायमा रहेको परम्परागत ज्ञानसँग मन्थन गरेर आन्तरिकीकरण गर्ने अवसर दिएको छ। त्यस्तै स्थानीय उपभोक्ताले वन प्राविधिक बाट विज्ञान सम्मत ज्ञान, सिप र प्रविधिसँग साक्षात्कार हुने अवसर पाएका छन्। सामुदायिक वनले वन प्राविधिक र वन उपभोक्ता समूहलाई “गर्दै-सिक्दै जाने” चक्रमा जोडेकाले बुझाईमा एकरूपता कायम गर्दै दुवैलाई निरन्तर रूपान्तरण हुने अवसर दिएको छ। फलस्वरूप प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्येताका लागि उपभोक्ता समूह र वन स्रोत बिच आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय पक्षमा हुने अन्तरसम्बन्ध बारे सूक्ष्म तहमा अध्ययन गर्ने खुल्ला पाठशाला बनेका छन्। उपरोक्त सकारात्मक पक्षले नेपाललाई सामुदायिक वनको सफल अभ्यास कर्ताको पहिचान मिलेको छ ।

५.०. स्वार्थको द्वन्द्वमा धुमलिएका तस्विरहरू

मुलुक आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य उन्मुख रहेको अवस्थामा सरकारले सामुदायिक वन अवधारणालाई उच्च प्राथमिकता दिएको थियो। समयको अन्तराल सँगै राजनैतिक परिवर्तनले स्थानीय समुदायको अधिकार प्रतिको सचेतनाको स्तरमा आमूल परिवर्तन आयो। अधिकार प्रतिको जागरुकता ले सामुदायिक वनलाई पूर्ण विकेन्द्रित वन व्यवस्थापन पद्धतिको रूपमा विकास गर्न अधिकारकर्मीको दवाव थियो। फलस्वरूप, सन् १९९२ को वन ऐनमा वन उपभोक्ता समूहलाई अविच्छिन्न उत्तराधिकार वाला एक स्वशासित र सङ्गठित संस्थाको रूपमा कानुनी मान्यता दियो। सन् १९९५ मा लागु भएको वन नियमावलीले स्वीकृत कार्य योजना अनुसार उत्पादन गरेको वन पैदावारको मूल्य निर्धारण एवम् विक्री वितरण गर्न वन उपभोक्ता समूहलाई स्वतन्त्रता दियो। वन पैदावारको औसारपसारमा समूहको टाँचा एवम् समूह बाटै छोड पुर्जी लिने व्यवस्थाले उपभोक्ता समूहलाई काठ उत्पादन र बिक्री नियमन गर्ने कानुनी हैसियत प्राप्त भयो।

वन ऐनमा सामुदायिक वन राष्ट्रिय वनको विभिन्न व्यवस्थापन पद्धति मध्येको एक प्रकारको वन व्यवस्थापन पद्धतिको रूपमा परिभाषित गरेको हुदा सामुदायिक वनमा उपलब्ध जैविक स्रोतमाथि उपभोक्ता समूहको असीमित अधिकार नरहेको प्रस्टै सङ्केत थियो। तसर्थ, वन समूहले सम्पादन गर्ने वन व्यवस्थापन र सदुपयोग क्रियाकलाप बाट पर्ने वातावरणीय, आर्थिक, र सामाजिक प्रभावको जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न सरकारमा निश्चित नियमनको अधिकार सुरक्षित हुनु पर्ने नागरिक समाजले अपेक्षा गर्नु अस्वाभाविक मान्नु पर्ने कुनै कारण छैन। जैविक विविधता तथा जलाधार संरक्षणको हिसाबले संवेदनशील स्थानमा रुख कटान गर्दा त्यस बाट हुन सक्ने सम्भावित जोखिमलाई सम्बोधन गर्न सरकारले भिरालोपन, न्यूनतम रुखको मोटाई, र अपनाउनुपर्ने वन संवर्द्धन पद्धति वारे

निश्चित मापदण्ड तोकेर नियमन गर्नु पर्ने दायित्व बाट पन्छिने छुट हुदैन। सरकारी पक्षबाट हुने यस्ता प्रकारका नियमन अन्यथा मान्नु पनि हुदैन।

मध्य पहाडमा परापूर्व काल देखि जनसहभागितामा वनको संरक्षण र व्यवस्थापन हुदै आएको, यातायातको सीमित सुविधा र बजार पहुच कमजोर भएको कारण अधिकांश सामुदायिक वनहरू आन्तरिक उपभोग केन्द्रित हुन्छन्। यस्तो सा वनमा वन उपभोक्ता समूहको आन्तरिक व्यवस्थापन अपेक्षाकृत राम्रो भएकाले वन संरक्षणमा सफल छन्। परन्तु तराई तथा भित्री मधेशमा विभिन्न आर्थिक-सामाजिक र व्यवस्थापकीय चुनौतीहरू रहेकाले मध्य पहाडमा जस्तो सफल सामुदायिक वनहरू धेरै कम भेटिन्छन्। मध्य पहाडबाट प्रेरित भएर उपभोक्ता समूहलाई वन पैदावारमा आत्म निर्भर बनाउने उद्देश्यले बनेको कानूनले समूह बाहिर बिक्री वितरण गर्दा वन समूह र वन कार्यालय दुवै लाई नियमनमा जिम्मेवार बनाएको हुनुपर्दछ। दोहोरो जाँचको अभ्यासले राम्रो नतिजाको अपेक्षा गरे ता पनि दुवै पक्षको आन्तरिक सुशासनमा कमि कमजोरीका कारण तराई र भित्री-मधेशका सा वनहरू जटिल र झन्झटिलो प्रक्रियाको चपेटामा परेको गुनासो सुनिन्छ। उच्च मूल्यका काठ उत्पादन गरेर समूह बाहिर बिक्री वितरण गर्दा व्यक्तिगत तहमा आर्थिक लाभ लिने पर्याप्त अवसर भएकाले आन्तरिक र बाह्य दबाव पर्नु स्वाभाविक हुन्छ। यस्तो परिस्थितिमा उपभोक्ता समूहको आन्तरिक व्यवस्थापन लाई कमजोर र क्षयीकरण गर्ने सम्भावना प्रवल हुन्छ। दोहोरो निकायको नियमन भूमिकाले दुवै निकाय बीच स्वार्थको लेन-देन र द्वन्द्वका जोखिमको सम्भावना त्यतिकै बलियो हुन्छ। काठ उत्पादन र बिक्री बारे बेला बखत सतहमा छरपस्ट हुने समाचारले दुवै खालका जोखिम रहेको स्पष्ट सङ्केत गर्दछ। केही वर्ष यता अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट सा बनमा अनियमितता गरेको आरोपमा वन कर्मचारी र वन उपभोक्ता समितिका पदाधिकारी उपर दायर गरेको भ्रष्टाचार मुद्दाले आम जनमानसको आँखामा दुवै निकायको छवि धमिलो बनाएको अनुभूत हुन्छ।

६.०. पूर्वाग्रही चिन्तनले गुमेका अवसरहरू

दसौं पञ्चवर्षीय योजना र एघारौं तीन वर्ष अन्तरिम योजनाले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमलाई क्रमिक रूपले विस्तार गर्दै वन पैदावारको उत्पादन बढाउने रणनीति लिएको थियो। पाँचौं र छैटौं सामुदायिक वन गोष्ठीको घोषणा पत्रमा दिगो एवम् वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको नीतिगत व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्दै जाने उल्लेख गरेको थियो। वन व्यवस्थापन कार्यक्रम बिस्तार गरेर बनको उत्पादकत्व र उत्पादनमा बृद्धि गर्ने लक्ष्य अनुरूप काठको उत्पादनले गति लिए सँगै राष्ट्रिय छापामा निरन्तर वन विनाशको समाचारहरू प्रेषित हुन थाले। अवैध रुख कटान सम्बन्धी समाचारहरू निरन्तर सम्प्रेषण हुदा यो सार्वजनिक बहसको विषय बन्यो। अवैध रुख कटान समाचारले सृजित सार्वजनिक चासोलाई सम्बोधन गर्न तीन वटा छानबिनका कारण काठको उत्पादन र बजार आपूर्तिमा तत्कालै प्रभाव पर्यो। छानबिन प्रतिवेदन सार्वजनिक भए पश्चात् समग्र वन प्रशासन र नागरिक समाज तरङ्गीत हुन पुग्यो। मुलुकभरी व्यापारिक प्रयोजनका लागि काठ उत्पादन गर्ने कार्य केही समयका लागि स्थगित भयो। उत्पादनमा देखिएको समस्यालाई समाधान गर्न सन् २०११ मा तीन चरणमा नीति बहस कार्यक्रम आयोजना गरेर समाधान खोज्ने प्रयास भयो।

वन विभागको सामुदायिक बन महाशाखाले पाँचवटा टोली बनाएर पाँचै क्षेत्रीय वन निर्देशनालयमा बढी बृद्धि मौज्जात उल्लेख भएका र लगातार दुई वर्ष दुई हजार क्यु फुट भन्दा बढी काठ कटान गरी समूह बाहिर बिक्री गरेका सा वन मध्येबाट दुई वटा समूह छनौट गरेर वन कार्य योजनाको प्राविधिक परीक्षण गरेको थियो। प्राप्त प्रतिवेदनमा वार्षिक कटान परिमाण आँकलनमा देखिएका प्राविधिक कमि-कमजोरीको विश्लेषण गरेर समाधानको उपायहरू बुँदागत समावेश थिए। प्राप्त सुझावहरूको निष्कर्षको रूपमा दुई महत्वपूर्ण बुँदाहरू समावेश थिए। प्रथम, सा वन स्रोत सर्वेक्षण मार्गदर्शनमा परिमार्जन गर्ने। दोस्रो, समूहको आन्तरिक व्यवस्थापनमा सुधार गर्न नयाँ आर्थिक कार्यविधि निर्देशिका लागु गर्ने।

प्रतिवेदनले औल्याएका कमी-कमजोरीबारे सा वन उपभोक्ताको प्रतिनिधिमूलक संस्थाका प्रतिनिधि सँग छलफल गर्दा प्राविधिक पक्षमा सुधार गर्न सकारात्मक भए पनि गलत मनसायले गरेको क्रियाकलापबाट पुऱ्याएको हानिनोकसानी बापत दण्डित गर्ने विषयमा मतान्तर रह्यो। प्रतिवेदनले औल्याएका बेथितिलाई समयमै सम्बोधन नगरेमा अन्य निकायबाट अनुसन्धान अगाडी बढ्ने सम्भावना रहेको सङ्केत दिदा समेत सहमतिमा पुग्न सकिएन। कतिपय सा वन सँग सम्बन्धित मुद्दाहरू परीक्षण प्रतिवेदनको कार्यान्वयन बाट सम्बोधन गरेर परिस्थितिलाई मत्थर गर्न सकिन्थ्यो। तर, वन विभागमा प्रतिवेदनको पक्षधर सचेत समूहको (critical mass) कमजोर उपस्थिति हुदा स्वार्थ समूहको दवावमा थन्कियो। विभागले प्रतिवेदन कार्यान्वयन गरेर वन कर्मी र संस्था प्रति नागरिकले हेर्ने दृष्टिकोणमा धेर-थोर भएपनि परिवर्तन ल्याउने अवसर गुमायो।

समुदाय र सरकार द्वारा व्यवस्थित उत्पादनमूलक वनमा व्यवस्थापन कार्यक्रमले प्राथमिकता पाए पनि वयस्क रुखको बाहुल्यता भएका कतिपय वनमा वन प्राविधिकले अभ्यास गर्ने स्रोत सर्वेक्षण मार्गदर्शन अनुसार दिगो रूपमा उत्पादनलाई नियमन (Yield Regulation) गर्न प्राविधिक कठिनाई हरू थिए। वनको बृद्धि मौज्जात एवं स्वीकार्य कटान (AAC) बारे अपव्याख्या गरी वनको दोहन गरेकाले दिगो वन व्यवस्थापन सुनिश्चित हुने गरी मार्ग दर्शन परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गर्ने अख्तियारको निर्देशन थियो। अख्तियारले सन् २०१२ मा आयोजना गरेको अन्तरक्रिया बैठकमा ६ महिना भित्र स्रोत सर्वेक्षण मार्गदर्शनमा परिमार्जन गर्ने कार्ययोजना वन विभागको तर्फबाट पेश भएको थियो। तर, राष्ट्रिय वन महाशाखाको नेतृत्वमा सा व लगायत सवै खाले उत्पादनमूलक वनको व्यवस्थापनमा कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधिको मस्यौदा तयार भएर सन् २०१४ देखि कार्यान्वयनमा आयो। सर्वेक्षण मार्गदर्शन परिमार्जन गर्ने कार्य ओझेलमा परेर तत्काल तार्किक निष्कर्षमा पुग्न सकेन।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधिमा सा ब को क्षेत्रफल १०० हे भन्दा बढी हुनुपर्ने व्यवस्थाले १०० हे मुनिका सा वनमा सर्वेक्षण मार्गदर्शन नै उपयोग गर्ने परिस्थिति बन्यो। सा वनको प्रतिनिधिमूलक संस्थाले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि अनुसार कार्य योजना तयारी प्रक्रिया ज्यादै प्राविधिक र महङ्गो भएको कारण देखाई कार्यविधि प्रति असहमति जनाए। कतिपय सा वन उपभोक्ताको कोषमा कार्यविधि अनुसार वन कार्ययोजना तयार गर्न रकम नहुदा अमुक ठेकेदारलाई काठ बिक्री गर्ने सर्तमा वन कार्ययोजना तयार गरेको गुनासो सुनियो। बर्दियाको सदरमुकाम नजिकको थारू समुदायको बाहुल्य रहेको एउटा उपभोक्ता समूहले उधारोमा कार्य योजना तयार गरेको गुनासो अहिले पनि लेखक लाई सम्झना छ। त्यस्तै सा वन को कार्य योजनाको अन्तर वस्तु बारे समितिका पदाधिकारी अनभिज्ञ रहेको (छतिवन, हेटौडा) को पनि सम्झना छ। यस्तै अन्तर द्बन्द्व बीच आएको कार्यविधि मन्त्र परिषदको, निर्णयले अल्पायु मै अस्तायो। सा वन स्रोत सर्वेक्षण मार्गदर्शन परिमार्जन गरेर संगठनले प्राविधिक विज्ञता प्रमाणित गर्ने अवसर गुमायो।

सा वनमा उत्पादित काठलाई वन उपभोक्ताको सहकारी डिपो मार्फत भूकम्प प्रभावित सहरी क्षेत्रमा बिक्री वितरणको व्यवस्था गर्न सके सा वनको उत्पादनलाई बजारसँग जोड्न सहयोग पुग्ने तर्कसँग तत्कालीन वन मन्त्री सहमत थिए। उनकै निर्देशनमा वन उपभोक्ताको हक हितमा पैरवी गर्ने छाता संगठनको नेतृत्व पड्ती सँग छलफल भयो। पहिलो चरणमा काभ्रे, दोलखा, सिन्धु पलाञ्चोक र सिन्धुलीमा परीक्षण गर्ने र सिकाईको आधारमा अन्य जिल्लामा विस्तार गर्ने प्रस्तावमा सकारात्मक प्रतिक्रिया पाउन सकिएन। त्यो गम्भीर मोडमा (Critical Juncture) सा वन उपभोक्तालाई अर्ध प्रशोधित काठको बजार प्रवर्धन गर्ने राम्रो अवसर थियो। तर, पूर्वाग्रही सोचका कारण सहमति जुट्न नसकेको लेखकको बुझाई छ। वन उपभोक्ताको हक हितमा पैरवी गरेर सा वन लाई उचाईमा पुऱ्याउन गरेको योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै कतिपय मुद्दामा पूर्वाग्रही सोचका कारण समस्या सुल्झनुको सट्टा बल्झेको अनुभूति हुनु दुर्भाग्यको कुरा हो ।

७.०. काठ आयात प्रतिस्थापनमा चुनौती

समृद्धिका लागि वन व्यवस्थापन गर्ने रणनीतिलाई कार्यान्वयन गर्न लागु गरेको वन क्षेत्रको रणनीति दस्तावेजले सन् २०१६ देखि २०२५ अवधि भित्र कम्तीमा ४० % भू-भागमा वन कायम गर्ने र सबै प्रकारका वनहरूमा वन व्यवस्थापन कार्ययोजना लागु गर्ने उल्लेख गरेको छ। तराई, मध्य-पहाड, र भित्री मधेशमा क्रमशः ५०%, २५% र २५% वनमा वैज्ञानिक/ दिगो वन व्यवस्थापन कार्यान्वयन गर्ने उल्लेख छ। मुलुकको कुल वन क्षेत्रमा सामुदायिक, साझेदारी र कबुलियत वनले क्रमशः ६०%, ४% र १,५% हिस्सा ओगट्ने, र निजी वनलाई २००,००० हे मा बिस्तार गर्ने प्रक्षेपण छ। प्रस्तावित कार्यक्रम कार्यान्वयन बाट प्रतिवर्ष करिब १२ लाख पूर्णकालीन रोजगारी र १० लाख क्यु मिटर काठ आपूर्ति गर्ने उल्लेख छ।

उपरोक्त रणनीतिलाई आत्मसाथ गर्दै दसौं पञ्चवर्षिय योजना (२०१२ -२०१७) र एघारौं तिन बर्ष अन्तरिम योजनाले (२०१७-२०२०) बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमलाई क्रमिक रूपले बिस्तार गर्दै वन पैदावारको उत्पादन बढाउने रणनीति लिएको थियो। सन् २०१८ देखि कार्यान्वयनमा आएको राष्ट्रिय वन नीतिले वन क्षेत्रको उत्पादकत्व, उत्पादन र वातावरणीय सेवामा अभिवृद्धि गर्दै मुलुकलाई समृद्धिको मार्गमा लैजाने नीति आत्मसाथ गरेको छ। वनको उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्न सबै प्रकारका वनहरूमा क्रमशः वन संवर्द्धन शास्त्र सम्मत वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम विस्तार गर्दै जाने उल्लेख छ। बिगतमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयारी प्रक्रिया अपारदर्शी, खर्चिलो र उपभोक्ता मैत्री नभएको भनि सरोकारवालाको विरोधका कारण हाल खारेज भएको अवस्था छ। उपरोक्त अन्तर्विरोधका कारण वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम विस्तार हुन नसक्दा काठको उत्पादन लक्ष पुरा हुनेमा आशंका छ।

नेपालको संविधान (२०१५) को अनुसूची- ६ मा प्रदेश भित्रको राष्ट्रिय वनहरू सम्बन्धित प्रदेशको एकल अधिकारमा सूचिकृत छ। डिभिजन वन कार्यालय मातहतका फिल्ड कार्यालयहरू सम्बन्धित प्रदेश सरकार मातहत कार्य सम्पादन गर्दछन्। बेला बखत राष्ट्रिय वनको व्यवस्थापनमा संघिय निकाय बाट अतिक्रमण भएको गुनासो फिल्डमा कार्यरत वन कर्मचारीले सामाजिक संजालमा व्यक्त गर्ने गर्दछन्। यसले केन्द्र र प्रदेश बीच क्षेत्राधिकारको मुद्दा पेचिलो बन्दै गएको अनुभूत हुन्छ। केन्द्र र प्रदेश सरकार बीच अपेक्षित समन्वय र सहकार्य नभए धरेलु काठको उत्पादनले आयातित काठ विस्थापित गर्ने राष्ट्रिय लक्ष कसरी सम्भव होला ?

८.०. निष्कर्ष

सबै नीतिको मूल नीति राजनीति भएकाले मुलुकले अभ्यास गर्ने राजनीतिक प्रणालीले वन स्रोतको व्यवस्थापन र उपयोगलाई प्रभाव पार्नु अस्वाभाविक होइन। तर, यसको प्रभाव बिभिन्न भूगोलमा भिन्न भिन्न प्रकारले परेको हुन्छ। नेपालको आधुनिक निर्माण देखि हाल सम्म मुलुकको आन्तरिक राजनीतिमा आएको परिवर्तनले पनि भिन्न-भिन्न प्रकारको प्रभाव पारेको पाइन्छ। नेपालमा भूगोल र जनसङ्ख्याको आधारमा वनको व्यवस्थापन र उपयोग गर्ने रणनीतिक योजना अनुसार पहाडी भूभागमा स्थानीय रीतिथिति अनुसार वनको उपयोग गर्ने र चुरे दक्षिणको वनलाई सिमा सुरक्षाको लागि संरक्षण गर्ने रणनीति थियो। सन् १८१६ मा नेपाल र कम्पनी सरकार बिच भएको अपमानजनक सुगौली सन्धिका कारण यो रणनीतिले विश्राम लिएको देखिन्छ। जङ्गबहादुरले कम्पनी सरकार संग सम्बन्ध मजवुत बनाउन पूर्वी तराईको वनलाई सिकार-कटनीतिमा उपयोग गर्ने र पश्चिम तराईको वन बाट साल काठ भारत निकासी गर्ने रणनीति लिए। यो रणनीतिले बिसौ शताब्दीको मध्ये सम्म निरन्तरता पायो। यस

अवधिमा आफू अनुकूल संस्थागत संरचना र संयन्त्र खडा गरेर तराईमा व्यापक वन फडानी गरि सालको काठ भारत निकासी भयो।

मध्ये-पहाडका कतिपय भेगमा जनघनत्व बढि र सिमित वन क्षेत्र हटा वन पैदावार आपूर्ति चुनौती पुर्ण हुन्थ्यो। जनघनत्व बाक्लो र सीमित वन भएको मध्य-पहाडमा संवेदनशील वनलाई संरक्षण गर्ने र दैनिक उपभोगको लागि स्थानीय सहभागितामा वनको व्यवस्थापन गर्ने अभ्यास स्थापित हुन सक्थ्यो। यस भेगमा समुदाय स्तरका सफल अभ्यास भेटिनुका पछाडी विगतको बसाई सराईले समेत पुष्टि गर्दछ। तर, तराई र भित्री मधेशको पृष्ठभूमि फरक भएकाले समुदाय स्तरको वन संरक्षण अभ्यास स्थापित हुन सकेन।

प्रजातन्त्रको उदय पश्चात् सीमित परिवारको कब्जामा रहेको निजी वनलाई राष्ट्रियकरण गरेर सरकारले आफ्नो नियन्त्रणमा ल्यायो। प्रजातान्त्रिक राज्य प्रणालीमा स्रोतको अत्यधिक दोहनलाई सहयोग पुग्ने खालको संस्थागत संरचना निर्माण हुने अपेक्षा गरिदैन। तसर्थ, प्रजातन्त्रको उदय पश्चात् पहिलो पटक मुलुकले पाएको जननिर्वाचित सरकारको नेतृत्व गर्ने पार्टीको चुनाव घोषणा पत्रमा वस्ति नजिकका जङ्गलको व्यवस्थापन प्रचलित रीति-थितिलाई ध्यानमा राखेर सरकारी नियम अनुकूल गाउँलेले गर्ने व्यवस्था मिलाउने उल्लेख गरेको पाइन्छ। यस बाट तत्कालीन सरकारको वन-जङ्गल व्यवस्थापनलाई समावेशी बनाउने सोच रहेको पुष्टि गर्दछ। मुलुकमा लागू भएको निर्दलीय व्यवस्थाले वनको संस्थागत संरचनाको विकास र विस्तारमा विशेष पहल गर्यो। मुलुकमा पञ्चायती वन र पञ्चायत संरक्षित वन कार्यान्वयन गरेर सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनको परिक्षण गर्न मार्ग प्रसस्त गर्यो। परन्तु, यो मध्य-पहाडमा केन्द्रित भएकाले तराई भित्री मधेशका वन लाई राष्ट्रिय आवश्यकता पूर्ति गर्न उपयोग भयो।

मुलुकमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनरागमन पश्चात् वन उपभोक्ता समूहलाई वन हस्तान्तरणको सुरुवात भयो। विगतमा पहाडमा अभ्यास गरेको सामुदायिक वन तराईमा पनि विस्तार भयो। यसले तराईका वन उपभोक्ता समूहलाई वन व्यवस्थापन गर्ने अवसर पाए। अभ्यास गर्दै जाने-सिक्दै जाने, सोच बनाएर अगाडी बढेको यो अवधारणाले अन्ततः सा वनको सफल अभ्यास कर्ताको रूपमा नेपालको परिचय बनाउन सफल भयो। तथापि, तराई र भित्री मधेशमा वन बाट टाढा वसोवास गर्ने समुदायलाई वन स्रोतमा पहुँच नहुदा द्वन्द्वको अवस्था थियो। सरकारले साझेदारी वन व्यवस्थापनको सफल अभ्यास गरेर सामुदायिक वन सवै परिस्थितिमा विकल्प रहित प्रणाली हुन सक्दैन भन्ने प्रमाणित गर्यो। सफल अभ्यासको रूपमा परिचित गरिवमुखी कबुलियती वनको अवधारणालाई सामुदायिक वनमा आन्तरिकिकरण गरेको दृष्टान्तले यसको सान्दर्भिकता र महत्वलाई पुष्टी गर्यो। उपरोक्त तिन सहभागितामूलक वन व्यवस्थापन प्रणालीले मुलुकले अपनाएको बहुउपयोगी रणनीतिको औचित्यलाई पुष्टि गरेको छ।

राष्ट्रिय वनको अधिकार प्रादेशिक सरकारको एकल अधिकार सूचीमा परे पनि केन्द्र र प्रदेश सरकार बीच असमझदारी यद्यपि कायमै रहेको गुनासो सुनिन्छ। यी दुई निकाय बीच अपेक्षित समन्वय र सहकार्य विना वन व्यवस्थापन कार्यक्रमलाई विस्तार गरेर काठको उत्पादन र आपूर्तिमा सुधार आउने सम्भावना कम छ। यसले घरेलु काठको उत्पादन वृद्धि गरि बजारबाट आयातित काठ विस्थापित गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य ओझेलमा पर्ने सम्भावना बढेको छ। यस्तो प्रवृत्तिले वन संगठनको छविलाई समेत धमिलो बनाउने हटा केन्द्र र प्रदेश सरकार बीचको क्षेत्राधिकार सम्बन्धि विवादलाई सम्बोधन गर्न केन्द्रिय निकायले विशेष पहल गर्ने अपेक्षा गरिन्छ।

पहाडमा यातायातको सीमित सुविधा र बजार पहुँच कमजोर भएको कारण समूह बाहिर सिमित परिमाणमा मात्र काठको बिक्री वितरण हुने गर्दछ। तराई-भित्री मधेशका सा वनबाट उत्पादित उच्च मूल्यका कडा प्रजातिको काठको बजार माँग राम्रो भएकाले सरकारी निकाय र स्थानीय समूह दुवै बाट प्रभावकारी नियमनको अपेक्षा गरिन्छ। विगतका छानबिन प्रतिवेदनमा यस भेगका सा वनमा आन्तरिक

सुशासन कमजोर रहेको औल्याएको कारण काठ उत्पादन र बिक्री प्रक्रियालाई नियमन गर्ने निकायले झन्झटिलो बनाएको अनुमान छ। उच्च मूल्यका काठ समूह बाहिर बिक्री गर्दा व्यक्तिगत आर्थिक लाभ लिने अवसर रहने हुदा अनियमितताको जोखिम बढ्नु स्वाभाविक हुन्छ। त्यसैले दुवै निकायको आन्तरिक व्यवस्थापनमा हुने सम्भावित क्षयीकरणको जोखिमलाई न्यूनोकरण नगरे दुवै निकाय बीच स्वार्थको लेन-देन र द्वन्द्वका जोखिम बढ्ने सम्भावना रहन्छ। काठ उत्पादन र बिक्री बारे बेला बखत सतहमा छरपस्ट हुने समाचारले यी दुवै खालका जोखिम रहेको स्पष्ट सङ्केत गर्दछ। त्यसैले, उपरोक्त जोखिमलाई सम्बोधन गर्न दुवै निकायले आन्तरिक व्यवस्थापनमा शुद्धीकरणको प्रयास गर्न जरुरी छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ:

Adhikari, Krishna Kant (1975). A Brief Survey of Neal's Trade with British India During the Latter Half of the Nineteenth Century; INAS Journal; Full document available at: https://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/contributions/pdf/CNAS_02_01_13.pdf;

Amatya , S.M., H.B.Thapa, and B.Bhatta, 2022. Theory and Practice of Forest Management in Nepal .Faculty of Forestry , Agriculture and Forestry University (AFU), Hetauda , Nepal.

Bartlet, T. and Yam Malla, 1992. Local forest management and forest policy. Journal of World Forest Resource Management, Journal of World Forest Resource Management, 1992, Vol. 6, pp. 99-116.

[\(PDF\) Local forest management and forest policy in Nepal;](#)

CBS, 2011. National Population and Housing Census, 2011 (National Report). Volume 01, NPHC 2011, Central Bureau of Statistics (CBS),kathmandu, Nepal

Dangi, R. 2024. Timber Production Potentials in Nepal: A Critical Review on Projected Estimates. Journal of Forest and Livelihood , 2024, Vol. 1, September, 2024 Pp 62 -75.

https://forestation.org/wp-content/uploads/2024/10/4_Dangi.pdf;

DFRS. 1999. Forest Resources of Nepal, Department of Forest Research and Survey, Publication no 74. Kathmandu, Nepal.

DFRS, 2015. State of Nepal's Forests. Forest Resource Assessment (FRA) Nepal, Department of Forest Research and Survey (DFRS). Kathmandu, Nepal.

oF, 2014. Scientific Forest Management Operational Guideline. Department of Forest, 2014

DoF , 2019. Timber Production in Earthquakes Affected Districts. Soft copy collected on dated 19 April, 2019.

DoF , 2020. हाम्रो वन - २०७५, वन विभाग

FAO , 2000. Quoted Bajracharya, MK. 1986. *Forestry in Nepal* in Annotated Bibliography Forest Cover Change: Nepal. FRA Working Paper 12 .

<https://www.fao.org/4/ac612e/AC612E04.htm#TopOfPage;>

.

FRTC,2022. National Land Cover Monitoring System of Nepal, 2022.

[https://frtc.gov.np/noticefiles/GoN_National-land-cover-monitoring-system-for-Nepal-1718522489.pdf;](https://frtc.gov.np/noticefiles/GoN_National-land-cover-monitoring-system-for-Nepal-1718522489.pdf)

GoN 1957. Private Forest Nationalization Act (BS 2013).

[https://www.scribd.com/document/503391092/Unit-2-1-Private-Forest-Nationalization-Act-2013;](https://www.scribd.com/document/503391092/Unit-2-1-Private-Forest-Nationalization-Act-2013)

GoN 2024. Former Primeminister of Nepal. Office of the Primeminister and Council of Ministers, Singhdarbar, Kathmandu, Nepal.

[https://www.opmcm.gov.np/en/former-pm/;](https://www.opmcm.gov.np/en/former-pm/)

Gautam, Krishna H . 1991 . Indigenous forest management systems in the hills of Nepal.

<https://openresearch-repository.anu.edu.au/handle/1885/142752;>

IGNFA,(n.d.). The Birth and early years of Indian forest Service Training. A new beginning; Establishment and Growth of IFC and IGNFA (1938-2012)

<https://www.ignfa.gov.in/document/ignfa-history.pdf>

Joshi, J. , D.M. Tripathi , K. Shrestha, and D.C. Pokhrel, 2011. तराईको वन व्यवस्थापन : समस्या , सवाल, अवसर र विकल्पहरु, नेपाल वन प्राविधिक संघ, बबरमहल, काठमाण्डौ , २०६८

Joshi S M 1971. History, Karnaali Folk Culture -1. Nepal Academy. Kamaladi, Kathamandu. Second Edition (2021), Published by Himal Books Pvt Ltd. for Social Science Baha, 540 Narayan Gopal Road , Lazimpat , Kathmandu-2 , Nepal

Karki, P. D. 2024. Internal Migration in Nepal :Resilience to Departure and Host Area. Rural Development Journal, Vol. IV, March, 2024, N.S. 1144, 2080 B.S., ISSN 2382-5235

[Internal Migration in Nepal: Resilience to Departure and Host Area.;](#)

McNeill, J. R.,2000. Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World. W.W. Norton & Company.

MoFSC 2015. A Report submitted by the task force formed (coordinated by Jt. Secy. Resham Dangi) to facilitate supply of Timber and Firewood in earthquake-affected districts, 2015 (Unpublished)

Milward, R.C., 1949. The Indian Forest Service: Its origin and Progress. Usylva- Vol.3, No 1. Published by FAO-UN, 1949.

<https://www.fao.org/4/x5348e/x5348e04.htm#TopOfPage;>

NC , 1958. Election Manifesto of Nepali Congress (1958). British Library, EAP 272 /1 /1 /1077

<https://eap.bl.uk/archive-file/EAP272-1-1-1077#?xywh=-1730%2C0%2C4954%2C2855;>

Ojha, Durga P. 1983 . History of Land Settlement in Nepal . Vol . 11 , no 1 . CNAS , Tribhuvan University , Nepal .

[https://lib.icimod.org/api/files/7c8b342b-63d7-47dc-a632-ba40084ab129/6988.pdf;](https://lib.icimod.org/api/files/7c8b342b-63d7-47dc-a632-ba40084ab129/6988.pdf)

Pandey, B.B., 1985. त्यस बखतको नेपाल। भाग- ५ , पाचौ सस्करण २०७६ , फिनिक्स बुक्स , बानेश्वर, काठमाण्डौ , नेपाल।

Regmi, Mahesh C. (1972). A study in Nepali Economic history 1768-1846; second reprint 1999, Adroit publishers, C-8/2, Yamuna Vihar, Delhi- 110053, India);

Regmi, Sanat. 2018. Our Nepalganj : How Chowk Bazar (Tribhuvan Chowk) was established , Nepalganj Daily, 25 Magh,2074

<https://www.nepalgunjnews.com/main-news/20190430983/>

Shrestha, K. B . 1996 (A). Community Forest system in Nepal - A review on conflicts (in Nepali). Discussion Paper , Series No. MNR 96 /N 2, ICIMOD, Kathmandu ,Nepal

Shrestha, K.B. 1996 (B). Community Forestry in Nepal -An Overview of Conflicts. Nepal Madhyasthata Samuha, Discussion Paper, Series No. MNR 96 /2 (Nepali version), Mountain Natural Resources , ICIMOD, Kathmandu, Nepal

https://lib.icimod.org/record/24351/files/attachment_329.pdf;

Shrestha, K.B. 1998. Community Forestry Evolution, Concept and Policy (Unpublished)

Subedi, S. P. (2023). Nepal-Britain Treaty of Friendship 1923: An International legal perspective. Special lecture at LSE South Asia Centre and the Embassy of Nepal in the United Kingdom.

<https://blogs.lse.ac.uk/southasia/2023/08/28/nepal-britain-treaty-of-friendship-1923-an-international-legal-perspective/>

TKP,2015. Govt mulls over timber for quake-hit families. The Kathmandu Post. Published on December 5 , 2015.

<https://kathmandupost.com/miscellaneous/2015/12/05/govt-mulls-over-timber-for-quake-hit-families>;

Tiwari, K.B. (2002). A historical overview of forest management in Nepal, Multi Graphic Press , Bafal, Kathmandu, Nepal.

Westoby, J. (1987). *The purpose of forests*, Follies of development. Basil Blackwell. Reprinted in 1989.

https://archive.org/details/purposeofforests0000west_j0u1;

Westoby, J. C. , 1975. Making Tree Serve People. The Commonwealth Forestry Review, vol. 54. No 3/ 4 (161-2), pp. 206-215. Published by Commonwealth Forestry Association,

<https://www.jstor.org/stable/i40096558>;

Whelpton, John, 2004. History of Nepal. Cambridge University Press.

<https://archive.org/details/historyofnepal00whel/page/n4/mode/1up>;

William S. Alverson, Walter Kuhlman and Donald .M. Waller, 1994 . Wild Forests conservation biology and public policy . Printed by Island Press, Washington D.C. /Covelo ,California , USA.

World Bank , 2010 . Staff Appraisal Report , Nepal, *Hill Community Forestry Project (English)*. Washington, D.C. May 10 , 1989

<http://documents.worldbank.org/curated/en/750351468059679521/Nepal-Hill-Community-Forestry-Project>;

World Bank , 1983. Nepal - Second Forestry Project (English). Washington, D.C. : World Bank Group.

<http://documents.worldbank.org/curated/en/106991468060276292/Nepal-Second-Forestry-Project>;

World Bank, 1987. Nepal - Structural Adjustment Project (English). Washington, D.C. : World Bank Group.

<http://documents.worldbank.org/curated/en/511311468060281203/Nepal-Structural-Adjustment-Project>;